

Redactioneel

Het Land van Herle is weliswaar een historisch tijdschrift, maar dat wil niet zeggen dat wij niet trachten met onze tijd mee te gaan. De redactie was van mening dat ons tijdschrift toe was aan een facelift. In samenwerking met vormgever Leon van Dorp hebben wij getracht tot een meer gevarieerd, luchtig en verzorgd ogende opmaak te komen. Naar voorbeeld van andere historische tijdschriften hebben wij ook gekozen voor een ruimer gebruik van het cursief en het klein-kapitaal in de teksten en in het notenapparaat.

Het resultaat ligt voor u. Wij hopen dat u het een verbetering vindt. Moge de nieuwe vormgeving bijdragen tot een groeiend aantal lezers en abonnees van ons tijdschrift!

In deze eerste aflevering van de jaargang 1997 staan de Romeinse tijd en de Middel-

eeuwen centraal. De aanleiding is een interessante oorkonde uit het jaar 1378. In twee bijdragen wordt op een aantal aspecten van deze oorkonde ingegaan. In de rubriek *Signalement* worden twee recente boeken over [middeleeuwse] kastelen onder de loep genomen. En ook dit keer ontbreekt *Bekende Mijnstrekenaar* niet.

Met klem wijzen wij er op dat kopij van lezers en abonnees bij de redactie altijd welkom is. Verdiept u zich in de geschiedenis van uw dorp, familie of gemeente? Schrijf en publiceer, want zo kunnen ook anderen profiteren van uw onderzoekswerk. Voor kopij, of het aanvragen van onze *Richtlijnen*, kunt u terecht op ons redactieadres.

De redactie

De oorkonde van 7 december 1378 over de verkoop en overdracht van Wickraads Heerlen

L. AUGUSTUS EN M. VAN DIJK

Deze oorkonde, waarin de heer van Wickrade en zijn echtgenote hun bezittingen en rechten te Heerlen overdragen aan de hertog van Brabant, is belangrijk voor de geschiedenis van Heerlen; ze blijkt bovendien een interessante rechtshistorische bijzonderheid te bevatten, zoals wordt uiteengezet door Mark van Dijk. De oorkonde is echter ook interessant om de taal waarin ze is geschreven. Daarover schrijft Louis Augustus.

De oorkonde is in 1948 bekend gemaakt door J.M. van de Venne in De Maasgouw.¹ Uit het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage had hij een fraaie foto ontvangen van de oorkonde met uithangende zegels.² Hij liet ze bij zijn artikel afdrukken en gaf ook een transcriptie van de tekst. Van de Venne vergiste zich een paar keer bij het ontcijferen en kwam hier en daar tot een foutieve lezing. Deze tekst is zonder meer overgenomen door Janssen de Limpens in zijn *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* dat in 1977 is verschenen.³ Omdat de oorkonde voor het land van Heerlen belangrijk is en taalkundig interessant, is aan de hand van de foto een nieuwe transcriptie gemaakt, waarvan hier de gecorrigeerde tekst volgt.

1. Wir Johan heirre zû Wickeroide ende Belesyn eliche wijf, uszer aller mombarschaff gedaen in desen sachen, doin kont allen luden dat wir samentlichen in walebedachten müde mit onser vründe raide und umb unse beste vur ons, vur onse erven und naekomen haen verkouft und uffgedragen, verkouffen und uffdragen erflich und ummerme zû erve unserm
10. genedichen here heren Wentzeslau hert-

zogen zû Lutzemburgh und zû Brabant, sinen erven und naekomen hertzogen zû Lutzemburgh allet dat wir haen und haen mogen zû Herle und in allen synen tzûbehoeren: alle und yliche recht, manschaf, leen und laetguet, heerlicheit, gericht hoge und neder, renten, tzensen van korn, van gelde, van swijne, van was, van hoenren, hûse, schuren, winnyngen,
15. velde, wiesen, moelen, wyeren, busche, garde und bongarde, kirchgaven, und in allen anderen sachen wie man doe neimen mach⁴ in nassen und in dreuchen, nyt uszgescheiden, gelijk wir de bitz nu
20. besessen haen, umb die somme van dridüsent cleine swaere gulden, güdes goltz und gewichts, darvur ons unser vurg[enante] genediche here volkomentlich gnoich gedaen hatte, ee deser brief gemacht wart; und haen darumb vertzegen und vertzihen luterlichen up alle hulde die uns die lehenman und laten voers.⁵ schuldich waeren odir gedaen müchtin hain, und up alle vorderungen
25. und heischunge die wir ummerme vorderen odir heischen müchten an allen güde und sachen vürschr[even], und sijn der uszgegangen und haen ym die mit dem halme upgedragen, in aller vûgen und

40. manieren wie dat wir dat bas doin konden und müchten und van rechte schuldich waeren zu dūn, und egein point van recht in desen sachen vergessen dat dairin beohirlich sij of were. Und sunderlinge

45. ich Bele vürschr[even] hain vertzegen und vertzihen mit desen brieve up alle wedomme⁶ und huweliche gave,⁷ die ich ummerme heischen und vorderen mochte an den gūde vurs., und darzū up dat

50. recht geheist Lex Valeriana, domede dat wijve werdercoiffen mogen und erkouveren⁸ sachen die sij gedaen haint. Und hain beide samentlichen gesichert und geloeft, sicheren und geloven mit

55. desen brieve vūr ons, vur alle unse erven und nakommelingen alle dese vurs. sachen, punten und articlen vaste und stede zu halden und nummerme dowider zū suche[n] nuwe odir alde vūnde⁹ mit

60. geistlichen odir wertlichen rechte die unshelfen und stade doin müchte[n] in eylicher vūge. Alle argelist und geverde¹⁰ in allen sachen vurs. uszgescheiden. Des zū urcunde han wir vur uns, vur unse erven und nakommeling unse segelen an desen brief gehalten und darzū gebeyden unsen lieven heren und vader heren Emont van Endelstorp und heren Reynardt van Berge rittere, dat sy umb uns zu bezūgen alle der sachen vurschr[even] ire segelen mit den unsen an desen brief hangen wellent; diewelche wir Emont und Reynart vūr. umb beiden wille Johans heren zū Wickeroide und Belen sijns wijfs

70. vurs. bij iren segelen in kennisse der wairheit an desen brief gehalten hain. Gegeyven int jair unse[s] Heren dusent driehondert echtendeseventzich, up andach¹¹ sent Andries.

De oorkonde van 7 december 1378, afkomstig uit de 'Verzameling Vilvoordse charters' van het Algemeen Rijksarchief.

foto: ARA Den Haag.

Noten:

1. In het artikel 'De overdracht der Wickrathse bezittingen te Heerlen aan Brabant in 1378', in: *Msg*, 67 [1948] 86 en 87.
2. ARA Den Haag, Verzameling Vilvoordse charters, doos Limburg, op datum.
3. K.J.TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze* [Bussum 1977], 571-572.
4. Betekenis: zoals men daar kan nemen [=innen]. VAN DE VENNE geeft foutief: *wye man die nennen mach*.
5. De afkortingen *voers.* en *vurs.* zijn niet opgelost, omdat niet blijkt of de aan te vullen vorm afgeleid moet worden van *seggen* of van *sagen*.
6. VAN DE VENNE heeft foutievelijk: wedouere.
7. De klerk schreef het woord als: gaüe.
8. verwerven, vergelijk het Middelhoogduitse *erko-veren*.
9. Scherpzinnige bedensels
10. Kwade trouw, arglistigheid; vergelijk het Middelnederlandse *gevaerde*.
11. Octaaf, de achtste dag na een kerkelijk feest; uit het Middelnederlands.

De taal van de oorkonde uit 1378 betreffende de overdracht van Wickraads Heerlen

L. AUGUSTUS

Tegenwoordig worden officiële stukken geschreven in een erkende landstaal, maar in de Middeleeuwen verschilde de taal der oorkonden per streek. Men schreef wel niet in een plaatselijk dialect, maar toch vertoonde de schrijftaal in een bepaald gebied kenmerken die aansloten bij dialectische eigenaardigheden van dat gebied. Aan de taal van een oorkonde kan men zien in welke streek ze is vervaardigd, of waar de klerk die de oorkonde samenstelde, vandaan kwam. Wat is de taal van de hiervoor afgedrukte oorkonde en waar is ze ontstaan?

Aparte schrijfwijzen

Voor iemand die niet vertrouwd is met het lezen van middeleeuwse teksten, zal deze oorkonde op het eerste gezicht onbegrijpelijk lijken. Een grote moeilijkheid voor de hedendaagse lezer is dat er geen consequente spelling werd toegepast, dat hetzelfde woord in een tekst op diverse wijzen werd geschreven. Bovendien werden de letters *e* en *i* heel vaak gebruikt om aan te geven dat een klinker lang was. Tegenwoordig verdubbelen wij voor dat doel de klinker, bij voorbeeld: naar, gedaan, voor, geloofd. In de Middeleeuwen schreef men dan *naer*, *gedaen*, *voer*, *geloefd*. Dat gebeurde ook bij een open lettergreep, zoals in bovenstaande tekst bij *waeren* [zij waren], *naekomen* [nakomelingen, regel 7, 12], *tzubehoeren* [het toebehoren, alles wat

erbij hoort, regel 14]. De schrijfwijze *ae* voor een lange *a* kennen we nu nog in verschillende plaatsnamen, zoals Haelen [bij Roermond], Baesweiler [bij Alsdorf] en Schaesberg.

Ook de letter *i* diende dikwijls als verlenging van een klinker, bij voorbeeld *jair*, *doin* [het dialectische *doon* voor het Nederlandse *doen*], *behoirlich*, *genoich*, *Wickroide*. Hier is geen tweeklank bedoeld maar een lange *o*; vergelijk de plaatsnamen Oirsbeek en Oisterwijk die we uitspreken als Oorsbeek en Oosterwijk. De *i* werd ook gebruikt als verlenging van de *e*, bij voorbeeld *heirre* [heer, regel 1], *neimen* [nemen, regel 22]. Maar bij het teken *ei* kan gemakkelijk verwarring ontstaan; bedoelt de schrijver een *ee*-klank of een *ei*-klank, onder andere bij *geistlich* [regel 60]. Het woord *beide* in regel 53 betekent duidelijk: beide, alle twee, maar in regel 73 is *beiden* gelijk aan de *bede*, het verzoek, zoals *gebeiden* in regel 66 betekent: gebeden, verzocht.

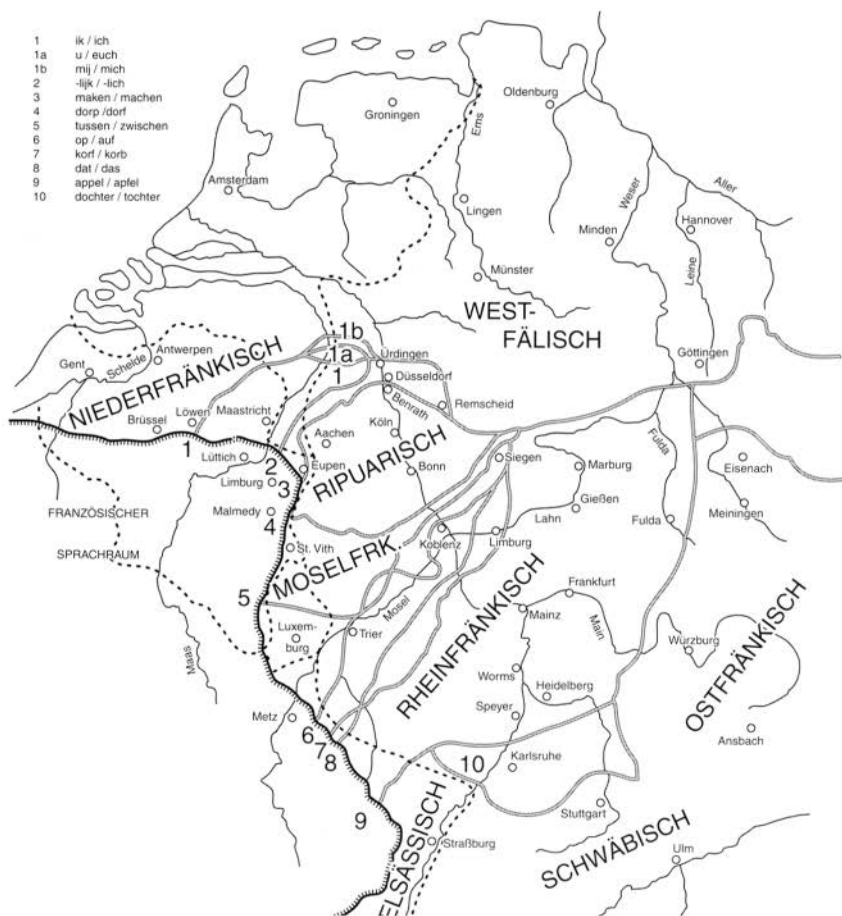
In de oorkonde komt ook een bijzonder teken voor, namelijk een kleine *o* die boven de letter *u* is geplaatst. In oorsprong diende ze om de klankwaarde aan te geven; dat de *u* niet gesproken moest worden als de Nederlandse *oe* of *u*, maar als een klank die naar een *o* [kort of lang] neigde; bij voorbeeld *mûde* [regel 5] klonk meer als het dialectische *mood* dan als het Nederlandse *moed* of het Duitse *Mut*. Naderhand werd dat bovengeschreven *o*-tje alleen gebruikt om de *u* te

onderscheiden van de letter n, zoals nog gebruikelijk is in het Duitse gothische schrift.

Welke taal?

Wanneer men met deze spelling rekening houdt, is de tekst van de oorkonde gemakkelijker te lezen en te verstaan. Bij het doorkijken herkent men al gauw een reeks woorden die overeenstemmen met het Nederlands. De *heirre* [heer] van Wickrath en *syn eliche wijf* [zijn wettig wijf of vrouw] *doin kont al-*

len luden [maken bekend aan alle lieden] dat zij hun rechten te Heerlen verkopen *umb die somme van dridusent cleine swaere gulden* [voor de som van drieduizend kleine, zware gulden, regel 25/26]. En dat gebeurde zoals op het einde staat: *int jair unses Heren dusent driehondert echtendeseventzich*. Allemaal woorden die overeenstemmen met het Oudnederlands, alleen het laatste woord, het getal *seventzich* is anders gevormd; in plaats van de uitgang *-tich* of *-tig* staat er *-tzich*. De *t* van het Nederlands is aan het begin van

Taalgeografie van het Westgermaans; lijn 3 is de Benratherlinie, de grens tussen het Hoogduits en het Nederduits/Nederlands.

Uit: L. Wintgens, *Grundlagen der Sprachgeschichte im Bereich des Herzogtums Limburg*.

de lettergreep in uitspraak verschoven, is een dubbelklank geworden, namelijk *ts*.

Die verschuiving van de *t* komt ook bij andere woorden te voorschijn; het meest opvallend bij het veel gebruikte woordje *zu*, dat beantwoordt aan het Nederlandse *te*, eertijds ook als *to* en *toe* geschreven. Ook bij het woord *hertog* is die verschuiving te zien, tweemaal staat er *hertzogen* [regel 10 en 11]. Hetzelfde is het geval bij het werkwoord *bezugen* [regel 70], dat in het Middelnederlands voorkomt als *betugen* [=betuigen]; ook bij het werkwoord *vertzihen* [regel 31], in het Duits *verzichten*, in het Middelnederlands *vertichten* [= afstand doen van de eigendom van iets]. Als voltooid deelwoord gebruikte de schrijver der oorkonde *vertzegen* [heeft afstand gedaan].

De Benrather linie

Deze verschuiving van de *t* aan het begin van een woord of lettergreep is kenmerkend voor de dialecten die ten oosten van de Benrather linie worden gesproken. Die taalgrens valt grotendeels samen met lijn 3 – de maken/machen lijn – op het bijgevoegde kaartje. Ze loopt in onze streken tussen Heerlen en Kerkrade door en scheidt de Hoogduitse dialecten van de Nederduitse.

Die taal- of dialectgrens is nog aan meer woorden te herkennen. Zo werd de *t* achter een klinker tot een sisklank. Het woordje *uit* werd *uys* of *usz*. Zie in deze tekst de woorden *uszer* [regel 2] en *uszgescheiden* [uitgezonderd, regel 24] en *uszgegangen* [hebben er afstand van gedaan, regel 38]. Vergelijk ook de woorden *besessen* [bezeten, regel 25], *geheist* [geheten, regel 50] en *in nassen* [in het natte, regel 23]. Die verschuiving gold niet het woordje *dat*. Dit is in de dialecten ten oosten van de Benrather linie onverschoven gebleven, zoals ook het geval is in bovenstaande tekst.

U zult bij het lezen reeds hebben opgemerkt dat de verschuiving van de *k*, die de bovengenoemde maken/machen lijn ken-

merkt, eveneens in deze oorkonde voorkomt: *ee deser brief gemacht wart* [voordat deze akte werd gemaakt, regel 29/30]. Ook bij de term *in desen sachen* [in deze zaken, regel 3, 43 en 63] en bij de werkwoorden *sicheren* [verzekeren, plechtig verklaren, regel 54] en *suchen* [zoeken, regel 59]. Het woord kerk verschijnt als *kirch-* [regel 21].

De klankverschuiving komt ook voor bij de medeklinker *p*; niet zo ruim als in het Hoogduits waar ook de *p* aan het begin van een woord is verschoven en *pf* is geworden, bij voorbeeld paard/Pferd, pond/Pfund. Bij de dialecten ten oosten van de Benrather linie verandert de *p* alleen wanneer ze tussen twee klinkers staat en soms aan het eind van een woord; dan verschuift de *p* tot *f*, bij voorbeeld kopen/kaufen, rijp/reif. In onze oorkonde vinden we daarvan een paar voorbeelden, zoals *verkouffen* en *verkouft* [regels 8 en 7], in andere spelling *werdercoiffen* [terugkopen, regel 51]; en als uitgang van een woord: *manschaf* [manschap, dat zijn de gezamenlijke leenmannen, regel 15/16] en *momberschaff* [momberschap, het onder een voogd staan, regel 2]. Maar bij het voorzetsel op [up] blijft de *p* onveranderd. Dat is ook in deze oorkonde het geval, zie bij voorbeeld *up andach* [op de octaafdag, regel 79/80], en in de samenstelling opdragen [regel 39].

Het Ripuarisch

Uit al deze constateringën blijkt dat deze oorkonde is opgesteld door iemand uit het gebied ten oosten van de Benrather linie, een gebied dat tot het Nederlandse taallandschap behoorde, maar waar bij een groot aantal woorden een klankverschuiving had plaatsgevonden die typerend is voor het Hoogduits. De schrijftaal van die streek vertoont de kenmerken die nog eigen zijn aan de dialecten tussen Aken en Keulen. Deze worden in de literatuur Ripuarisch genoemd.

Het toenmalige Hoogduits komt niettemin enkele keren in de taal van deze oorkonde te voorschijn. In de Ripuarische schrijftaal is

Een illustratie uit de Saksenspiegel, die uitbeeldt hoe een leenman trouw aan zijn leenheer betuigt, waarbij de symboliek van halm, hand en mond ook een rol speelde.

het woordje 'en' gewoonlijk *ind* of *inde*; hier wordt op twee uitzonderingen na de Duitse vorm *unde* gebruikt. En in plaats van opdragen schrijft de klerk in regel 8 het verschoven *uffdragen*. Ook het woord *helfen* [regel 61] sluit meer bij het Hoogduits aan; het Akens en Kerkraads dialect hebben nog de oude vorm 'helfen', in het meer oostelijke, Keulse dialect zegt men 'helfen'.

Deze oorkonde kan niet gelden als een voorbeeld van de schrijftaal in het oude land van Herle. Het zou de moeite waard zijn veertiende- en vijftiende-eeuwse oorkonden, brieven of andere geschriften op te sporen die te Heerlen of in de naaste omgeving zijn geschreven, en te onderzoeken welke schrijftaal er in deze streek werd gebruikt. Heeft de overgang naar Brabant en de aansluiting bij het Land van Valkenburg invloed gehad op de oorkondentaal van Heerlen? In het gebied van Herzogenrath en Kerkrade, dat ten oosten van de Benrather linie ligt, gebruikte men in de veertiende eeuw consequent de

Ripuarische schrijftaal, hoewel de Brabantse hertog er sinds 1289 de landsheer was.¹

Interessante punten

Inhoudelijk heeft de oorkonde van 7 december 1378 ook een paar opmerkelijke punten. Zoals de taal sterk aansluit bij het Middelnederlands dat in het westen werd geschreven, zo is er ook een parallel in het rechtsdenken. De zogenaamde *Lex Valeriana*, die door Mark van Dijk vanuit de leer van Brabantse rechtsgeleerden wordt beschreven, is te oordelen naar deze oorkonde ook bekend in het Rijnlandse gebied. Bij de bespreking in de werkgroep van Het Land van Herle merkte Albert Corten op dat deze oorkonde mogelijk is opgesteld door een jurist die aan de universiteit van Keulen was gevormd.

Een tweede opvallend feit is dat hier een vrouw in rechte kon optreden. Gewoonlijk moest in haar naam een 'mombler' [een

voogd of gemachtigde] optreden. Maar bij deze afstand van belangrijke rechten heeft de Brabantse hertog kennelijk absolute zekerheid verlangd om te voorkomen dat de echtgenote na de dood van haar man nog moeilijkheden kon veroorzaken. Daarom is Bele van Engelsdorf voor deze rechtshandeling [*in desen sachen*] eerst *uszer aller mombar-schaff gedaen* [regel 2 en 3], zodat ze zelfstandig kon optreden en zich persoonlijk binden.

Tenslotte is nog opmerkelijk dat het adellijke echtpaar de goederen en rechten te Heerlen ook op symbolische wijze overdraagt. We mogen aannemen dat Reinier van Berg, die de vertegenwoordiger van de

Brabantse hertog is en de oorkonde mee bezegeld, naar het kasteel van Wickrade is gekomen. Daar neemt hij de gezegelde oorkonde in ontvangst en als teken van de overdracht van de goederen overhandigt het echtpaar hem een paar halmen [*haen ym die mit dem halme upgedragen*, regel 38 en 39]. Het is een restant uit de tijd dat goederen overgegeven werden met halm, hand en monde, hetgeen als de officiële overdracht gold.

1. Vergelijk: G. DE SMET, 'De evolutie van de Limburgse ambtelijke schrijftaal na Woeringen', in: J. Goossens [ed.], *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland* [Hasselt 1988], 53-64, speciaal 61.

Dat recht geheist lex Valeriana

Een Romeinsrechtelijke renuntiatieclausule in de akte van overdracht van Wickraads Heerlen [1378]*

M. VAN DIJK

Inleiding

In de eerste bijdrage van deze aflevering heeft u het al kunnen lezen: in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag bevindt zich een archiefstuk, gedateerd 7 december 1378, met een grote betekenis voor de geschiedenis van Heerlen. En wel de oorkonde bevattende de akte van verkoop en overdracht van de Wickraadse rechten en goederen te Heerlen, door Johan van Broekhuizen, heer van Wickrade, en diens echtgenote Bele van Engelsdorf [*'Bele van Endelsdorf'*], aan Wenceslaus, hertog van Luxemburg en van Brabant.¹ In het eerste artikeltje vindt u de transscriptie van de akte. F.L. Augustus bespreekt in een ander artikel in deze aflevering van ons tijdschrift enkele taalkundige aspecten van deze oorkonde.

Reeds eerder werd aan deze akte de nodige aandacht besteed.² Deze aankoop van Wickraads Heerlen paste in de hertogelijke politiek van afronding en consolidering van de bezittingen aan gene zijde van de Maas, bestaande uit het hertogdom Limburg, de drie Landen van Overmaze [Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg met Heerlen³] en een wisselend aantal kleinere landjes, burchten en/of heerlijkheden. Deze bezittingen waren een uitvloeisel van een langdurige Brabantse expansiepolitiek naar het oosten.⁴ In het eerste deel van deze bijdrage nemen wij deze aankoop van Wickraads Heerlen onder de loep.

Een zeker voor rechtshistorici niet oninte-

ressant detail in de akte wordt gevormd door een ietwat merkwaardig Romeinsrechtelijk element. De beide echtelieden namelijk doen in de regels 53-64 niet enkel afstand van alle juridische verweren welke zij eventueel op grond van zowel het kerkelijk als het wereldlijk recht tegen de rechtshandeling kunnen aanvoeren, echtgenote Bele renuntieert in de regels 44-53 bovendien van de mogelijke verweren die haar ten dienste staan op basis van haar rechten op weduwengoed en bruidsgave [*'wedomme und huweliche gave'*] en van de rechtsbescherming krachtens *'dat recht geheist lex Valeriana do mede dat wijve wedercoiffen mogen und erkouveren sachen die sy gedaen haint'*.⁵ Wat betreft de 'lex Valeriana': J.M. van de Venne meent uit de bewoordingen van de akte te kunnen opmaken dat deze lex Valeriana de echtgenote een recht van terugkoop ('beschud') verschaft van hetgeen door haar echtgenoot is verkocht.⁶ Op deze mening zal in het onderstaande nader worden ingegaan. B.H.D. Hermesdorf citeert de renuntiatieclausule en stelt: *'We hebben deze lex Valeriana niet kunnen identificeren'*.⁷

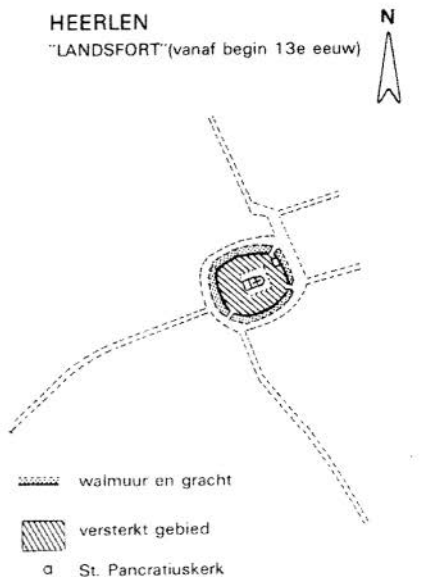
Ik hoop in het tweede en omvangrijkste deel van dit artikel aannemelijk te maken dat deze 'lex Valeriana' geplaatst dient te worden binnen het kader van de juridische bescherming van de vermogensrechtelijke positie van de echtgenote binnen het huwelijk, meer speciaal kan worden beschouwd als een verbasterde verschijningsvorm van het uit medio de eerste eeuw van onze jaartelling daterende *Senatusconsultum Velleianum*.

De koop van Wickraads Heerlen

De koop van Wickraads Heerlen heeft in de literatuur reeds de nodige aandacht gekregen. Veelal wordt abusievelijk de indruk gewekt dat het hierbij handelt om de verwerving van "Heerlen" of de "heerlijkheid Heerlen".⁸ Een correctere voorstelling van zaken ware de [meer]waarde van de verwerving van Wickraads Heerlen te zien in het feit dat deze aanwinst het de Brabantse hertogen mogelijk maakte in het dorp en Land van Herle ten volle van de landsheerlijke prerogatieven gebruik te maken, bijvoorbeeld inzake defensie. De verbrokkelde en geëxponeerde landjes van Overmaze vormden namelijk voor de Brabantse hertogen een kwetsbaar bezit. Voor de consolidering van deze bezittingen was dan ook de verbetering van de bestuurlijke en militaire infrastructuur dringend gewenst. In dit licht zal het dan ook niemand's verbazing wekken dat de Brabantse hertogen sterk geïnteresseerd bleven in het elimineren van vreemde gezags-elementen en enclaves door de verwerving van nieuwe gebieden en burchten. De aankoop van Wickraads Heerlen dient dan ook tegen deze achtergrond te worden gezien.

Over een eventuele dringende reden of aanleiding voor de aankoop is, bij gebrek aan gegevens, weinig met zekerheid te zeggen. E. Ramakers is de mening toegedaan dat de aanleiding voor de aankoop van Wickraads Heerlen gezocht dient te worden in problemen welke waren gerezen rond de benoeming van de persona, de niet-residerende pastoor, te Heerlen. De hertog van Brabant namelijk had de kerk te Heerlen met de daaraan verbonden inkomsten, *'die onser heerlicheit ende collatien toebehoort'*, toegewezen aan zijn ambtenaar Willem van Gorincken, toen hem vervolgens ter ore kwam dat er een andere persona was gepresenteerd. De hertog gaf zijn drossaard te Valkenburg opdracht Willem van Gorincken te installeren en een onderzoek te doen naar de gepretendeerde rechten van de andere collator. Dit

onderzoek zou geleid hebben tot de aankoop van Wickraads Heerlen door Brabant voor drieduizend goudgulden op 7 december 1378.⁹ Deze mening lijkt om meerdere redenen moeilijk houdbaar. Op de eerste plaats schijnt het mij toe dat deze oplossing, de aankoop van Wickraads Heerlen voor drieduizend goudgulden, in geen verhouding staat tot het probleem, het eventuele bestaan van rivaliserende collatierechten. Bovendien veronderstelt Ramakers abusievelijk dat de akte van 7 december betrekking heeft op het rechtsmoment van koop, terwijl het juridisch zwaartepunt van de akte ligt bij de overdracht van het genoemde onroerende goed. De rechtshandeling van overdracht vormt in de regel het vervolg op een reeds eerder, mondeling dan wel schriftelijk gesloten overeenkomst van koop. Ook in dit geval van een omvangrijke onroerend goed-transactie lijkt een [voor]overeenkomst van koop

Binnen en rond het versterkte dorpscentrum van Heerlen lagen veel cijnsplichtige gronden die behoorden tot de grondheerlijkheid van de heren van Wickrade.

Uit: Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen.

Justinianus I [482-565], keizer van het Oost-Romeinse rijk van 527-565. Met ijzeren hand streefde hij de verwezenlijking van zijn ideaal – één rijk, één kerk, één recht – na. Op zijn last stelde de jurist Tribonianus en anderen een uitgebreide en invloedrijke samenvatting van het Romeinse privaatrecht samen: het *Corpus iuris civilis*.

Houtsnede naar een zesde-eeuws mozaïek.

aanwezig te zijn geweest, zoals blijkt uit een akte van 30 november 1378 waarin sprake is van de *'brieven van drie dusent gulden van den coep van Herle'*.¹⁰ Dit verklaart ook de vermeende collatierechten van beide partijen: de heer van Wickrade benoemt op basis

van hem van oudsher toekomende en nog niet overgedragen collatierechten,¹¹ de hertog meent te colleren op basis van de door hem aangekochte rechten te Heerlen. Samenvattend kan men stellen dat de problemen rond de Heerlense persona niet de aan-

leiding zijn geweest voor de aankoop van Wickraads Heerlen, maar mogelijk wél een goede financiële en juridische afwikkeling hebben bevorderd.

Wellicht dat een meer directe aanleiding voor de aankoop van Wickraads Heerlen gelegen kan zijn in de reeds ter sprake gekomen Brabantse wens om de militaire infrastructuur van de landjes van Overmaze te verbeteren. Deze wens werd onder meer ingegeven door de dreiging van de sterk opdringende hertogdommen van Gelre en Gulik en de grote schade en overlast van plunderende soldateska, vaak onder leiding van naburige, onder Gelderse of Gulikse protectie staande edellieden.¹² De dreiging van Gelre en Gulik werd aanzienlijk gesterkt door het pijnlijke Brabantse verlies in de slag bij Baesweiler [1371], waar de hertog van Brabant in Gulikse gevangenschap raakte. Voor Heerlen betekende dit in concreto: modernisering en uitbouw van de oude vestingwerken [het "Landsfort"] in het centrum van het dorp, hetgeen onder andere heeft geleid tot de bouw van een donjontoren, thans toren van de Pancratiuskerk. Ook zijn er sporen van andere werkzaamheden aan de versterking Heerlen: zo werd in 1380 een schadevergoedingsregeling getroffen met een zekere 'Dyebout Smytken' omdat bij de aanleg van een gracht rond de versterking of het dorp [*'der grave de om Herle gegraven is'*] diens rechten waren aangetast.¹³ Wat betreft de onveiligheid en de bouw van de donjontoren vergelijk men twee debetposten uit de domeinrekeningen van het Land van Valkenburg uit de dienstjaren 1395-1396 – terminus ante quem voor de bouw van de toren – en 1405-1406 waaruit blijkt dat heer Gelis van de Wyer een cijns van twee kapoenen niet meer voldoet omdat op het desbetreffende grondstuk een toren is gebouwd [*'pour la garde et defense des habitans illec'* en [*'pour la garde des habitans du lieu contres les rutres du pays'*], een duidelijke verwijzing naar de alom heersende onveiligheid.¹⁴ Overigens: de vroegst bekende vermelding

van een Heerlense schout [Willem van Rosendail] betreft de financiële afwikkeling van ... een brandschatting, het dorp en de bank Heerlen opgelegd door Godard van den Bongard.¹⁵ Het losmaken uit het bestuurlijk verband van de hoofdbank Heerlen en de verheffing van Hoensbroek tot aparte heerlijkheid in 1388 ten behoeve van Herman Hoen van den Broeck geschiedde mede ter compensatie van [*'menigen grote schade van rove ende van brande, dien hi om onsen wille leden heeft'*].¹⁶ Het is niet onaannemelijk dat de rechten van Johan van Broekhuizen, heer van Wickrade – Gelders en Guliks leenman en Gelders ambtman te Kessel en Kriekenbeck! – in het Land van Herle, meer speciaal de grondheerlijke rechten in het centrum van het dorp, een hinderlijk obstakel vormden voor de realisering van de Brabantse wensen. Men kan hierbij denken aan problemen bij het in bezit krijgen van de voor de vestingwerken benodigde gronden, bijvoorbeeld door het weigeren van de formeel vereiste goedkeuring van de grondheer voor de rechtsgeldige overdracht van cijnsgronden aan de Brabantse hertog of aan het eisen van exorbitante schadevergoedingsommen.

'Die heerlicheit van Wyckraede'

Deze Wickraadse grondheerlijkheid bestond uit een complex leengoederen – J. Habets komt tot een aantal van circa vijftig, deels omvangrijke, Wickraadse en gedeeltelijk Wickraadse leengoederen¹⁷ – en een complex in heerlijk cijnsrecht uitgegeven gronden. Een rijk geschakeerd inzicht in de aard en omvang van de Wickraadse cijnsge-rechtigheid in het Land van Herle wordt geboden door een katern dat zich te Arnhem bevindt.¹⁸ Dit katern bevat een Wickraads cijnsregister uit circa 1335 betreffende Heerlen [*'Dit siin der heren tense van Wickerode al te Herle'*] waaruit blijkt dat ook in het centrum van het dorp de nodige cijnsgronden lagen. Vooral de regels 188-219, de rubriek betreffende de kapoencijns, bevat een aantal

bekende plaatsaanduidingen uit het dorpscentrum zoals 'upten vemarcht' [Veemarkt, Wilhelminaplein], 'in den bogarde' [Bonger], 'upten grave' [Kerkplein, Pancratiusplein] en 'in ghenen evengat' [Klompstraat]. Opmerkelijk is in dit verband ook dat de grond waarop de Heerlense donjontoren werd gebouwd met een cijns van twee kapoenen belast is geweest. Een oude Wickraadse kapoencijns?¹⁹

Met de verkoop van Wickraads Heerlen kwam definitief een einde aan meer dan twee eeuwen Wickraadse aanwezigheid in het Land van Herle. Deze aanwezigheid was het gevolg geweest van een deling in 1176 tussen graaf Diederik I van Are-Hochstaden, heer van Heerlen, en diens jongere broer Otto. Deze verwierf de onder Mönchen-Gladbach aan het riviertje de Niers gelegen heerlijkheid Wickrade [Duits: Wickrath], waarnaar hij zich noemde. Tevens kreeg Otto een belangrijk deel van de leen- en cijnsheerlijkheid en mogelijk ook andersoortige rechten in het Land van Herle.²⁰ Ook deze familie Van Wickrade splitste zich in het midden van de dertiende eeuw in een oudere en een jongere tak, waarbij de verschillende deelrechten te Wickrade en Heerlen waarschijnlijk in gemeenschappelijk beheer bleven. Door koop, vererving en onderlinge huwelijken binnen de onderscheiden takken van de familie lijken de deelrechten op Wickraads Heerlen tijdens de veertiende eeuw, weliswaar binnen het grotere familieverband, veelvuldig van bezitter te zijn veranderd. Ook Dirk IV, heer van Valkenburg, weet circa 1336 deelrechten op Wickraads Heerlen te verwerven, en wel de rechten van [zijn neef?] Johan van Beilstein, welke rechten hij overigens 'tot hoire lijftocht ende duwarre' aan zijn echtgenote Mechtild van Voorne toekende.²¹ Na het overlijden in 1334 van Hendrik van Wickrade uit de jongere tak weet Willem van Broekhuizen een deel van diens rechten te verwerven: in februari 1335 draagt de graaf van Gelre alle leenmannen te Heerlen van wijlen Hendrik van

Wickrade [*'mannen der Herrscap van Wickrath als van heren Heinrich deile was die tot Herle geseten zyt'*] op om leenhulde te brengen aan Van Broekhuizen.²² Jaren later lijken de Broekhuizen de rechten van de jongere tak verenigd en de rechten van de oudere tak verworven te hebben: uit de tekst van de transportakte is van onderscheiden deelrechten op Wickraads Heerlen geen sprake meer. Gezien de bijzondere juridische positie van echtgenote Bele van Engelsdorf – haar expliciete buiten-voogdij-stelling en afstand doen van haar eventuele rechten op weduwengoed, bruidsgave [dos] en rechtsbescherming krachtens de '*lex Valeriana*' – in de rechtshandeling van verkoop en overdracht en het optreden en medezegelen van haar vader Emond van Engelsdorf is het overigens mogelijk dat een deel van de rechten [van de oudere tak?] op Wickraads Heerlen afkomstig is van de familie Van Engelsdorf. We komen op deze kwestie nog terug.²³

Zoals reeds is opgemerkt mag men veronderstellen dat de verschillende deelrechten van de beide takken op Wickraads Heerlen tot aan de definitieve verkoop van 1378 in gemeenschappelijk beheer zijn gebleven. Hoe dit beheer er in de praktijk heeft uitgezien is, bij gebrek aan gegevens, niet vast te stellen. Waarschijnlijk zal aan het hoofd van het bestuur en beheer van de Wickraadse gerechtigheid een vertegenwoordiger van de heren van Wickrade hebben gestaan; mogelijk een familielid, mogelijk ook een aangestelde gezagsdrager met de titel van schout, meier, rentmeester of ambtman. Deze persoon zal in diens taken zijn bijgestaan door enkele lokale leen- en/of cijnsmannen. In een akte van 11 september 1364 – de vroegst bekende Heerlense schepenoorkonde – is er sprake van een rentmeester, Gerard van Welten genant Cochazart, die toestemming geeft voor een rechtshandeling betreffende Wickraads cijnsgoed.²⁴ In een aantal cijnsposten in het bovengenoemde cijnsboek van de heren van Wickrade [circa 1335] – naar men mag aannemen een deel van de rent-

meesterlijke administratie – worden een vijftal personen aangeduid als *'ons scepēn'*.²⁵ Waarschijnlijk betreft het hier grondschepen oftewel cijns-schepen [in het Zuid-Nederlands: laatschepen], wier bevoegdheid in principe beperkt was tot de problematiek rond de in heerlijk cijnsrecht uitgegeven gronden – administratie, overdracht en bezwaring, cijnsinning en belastingheffing, geschillenbeslechting, – maar die soms ook elementen van de boetstraffelijke of zelfs lijfstraffelijke rechtspraak kon bevatten. Over de eventuele uitoefening van de hoge jurisdictie vanwege de Wickraadse heren zwijgen de archivalia in alle talen, hetgeen ook niet verwonderlijk is indien men aanneemt dat de hoge jurisdictie in het Land van Herle hoogstwaarschijnlijk een Valkenburgs, later Brabants prerogatief is geweest. Uit deze summier gegevens kan men de conclusie trekken dat de Wickraadse belangen in het Land van Herle in de veertiende eeuw, en wellicht ook daarvoor, werden beheerd door een rentmeester die wat betreft de cijnsgoederen werd bijgestaan door enkele vooraanstaande cijnsmannen, wat betreft de leengoederen door een klein aantal leenmannen.

Keurmeden, heergewaden en vijfmarklenen

Na 1378 is de oude Wickraadse heerlijkheid binnen het bestuurlijk verband van het Land van Valkenburg en naast de Valkenburgse heerlijkheid haar eigen leven blijven leiden. Zo worden in de Valkenburgse domeinrekeningen de verschillende grondheerlijke inkomsten uit het Land van Herle geadmistreerd in drie soorten [cijns]posten: de inkomsten van de ingezetenen van de bank Heerlen, de ingezetenen der heerlijkheid Wickrade en der heerlijkheid Valkenburg. Men vergelijk bijvoorbeeld de rekening van het dienstjaar 1439-1440, de eerste van een tot in de zeventiende eeuw onafgebroken serie bewaard gebleven domeinrekeningen

van het Land van Valkenburg. Deze rekening vangt aan op 11 juli 1439, de dag waarop het Land van Valkenburg werd losgekocht uit het langdurige pandschap van de graaf van Meurs. De ingezetenen van de schepenbank Heerlen werden doorgaans omschreven als volgt [f.3v.]: *'van voil onderseten wonende inder banck van Herle [...]'*. De personen en gronden vallende onder de Wickraadse heerlijkheid [f.3v.]: *'van voil onderseten aldae wonende op die heerlicheit van Wyckraede [...]'*. Enigszins tweeduidig is de volgende rekeningpost [f.3v.]: *'Van voil onderseten aldae wonende van sekeren getale van lande die in tijden vurleden den herren bleven sijn, voir die renten die dat erve ind lant in den ceynsbücken sculdich waren [...]'*. Worden met de *'herren'* de Brabantse hertogen of de Valkenburgse heren bedoeld? De laatste mogelijkheid is mijns inziens de meest plausibele, waarbij men dan kan denken aan de Valkenburgse grondheerlijkheid in het Land van Herle dat deel uitmaakte van het Limburgse leen, maar mogelijk ook aan de reeds genoemde deelrechten op Wickraads Heerlen welke circa 1336 waren verworven van Johan van Beilstein. Dat deze deelrechten in Valkenburgs bezit waren gebleven blijkt uit een rekeningpost op fol. 12 r.: *'van voil onderseten van Herle die si ons sculdich sijn van den erve dat sij halden vander heerlicheit van Wicroede, inder tijt tubehoerende den hieren van Valkenburg'*.²⁶ Bepaalde onderdelen van het bestuur en de rechtspraak over de ingezetenen en gronden van de Wickraadse heerlijkheid lijken na 1378 onderdeel te zijn gaan uitmaken van de competentie van de Heerlense schepenbank als *'bybanck van Heerl'*. Ook wat betreft het leenrechtelijk regime nemen de bezitters van Wickraadse lenen en cijnskavels een aparte plaats in. De leenstadhouders van het Land van Valkenburg worden voor rechtshandelingen betreffende Wickraadse leengoederen geassisteerd door minimaal twee Wickraadse leenmannen. Zeker in de vijftiende eeuw worden de leenstadhouders duidelijk gezien als stadhouder

voor de Valkenburgse én de Wickraadse heerlijkheid.²⁷ Mogelijk dat voor de Wickraadse leengoederen nog het leenrecht van de heerlijkheid Wickrade [= Zutphens leenrecht] gegolden heeft; zeker is dat wat betreft de keurmede en het heergewaad van het Valkenburgse leenrecht afwijkende regels hebben gegolden. De keurmedigheid van de Wickraadse leenmannen dient overigens nader onderzocht te worden. Een vluchtig onderzoek van de vijftiende-eeuwse domeinrekeningen gaf schrijver dezes het volgende, zeer voorlopige beeld: De Valkenburgse lenen waren in het algemeen wel keurmedig, de Wickraadse lenen in het algemeen niet. Het laatste overigens met uitzonderingen: zo was er een voorbeeld van een keurmedig Wickraads leen waarbij één helft van de opbrengst van de keurmede afgedragen diende te worden aan "Valkenburg", een ander deel aan het bestuur van Heerlen. Wat betreft het heergewaad: waren de Wickraadse lenen zogenaamde "vijfmarklenen", hetgeen wil zeggen dat de verkrijger (verheffer) van het leen als heergewaad aan de leenheer vijf marken diende te betalen. Voor de Valkenburgse lenen gold in principe een bedrag van vijftien goudgulden als heergewaad.

'Lex Valeriana' een vorm van familienaastingsrecht?

We hebben in de inleiding reeds kunnen constateren dat de "ontdekker" van de *lex Valeriana*, J.M. van de Venne, op grond van de in de tekst gegeven omschrijving in de regels 50-53 van mening was dat de *lex Valeriana* een vorm was van het recht van terugkoop of beschud, waarmee hij ongetwijfeld het in ons oude recht veelvuldig voorkomende recht van [familie]naasting bedoeld zal hebben.²⁸ Op het eerste gezicht lijkt de identificatie van de *lex Valeriana* met een recht van nakoop, mede gezien het gebruik van de termen 'wedercoiffen' en 'erkouveren' in de tekst [r. 51-53], plausibel.

Dat is echter niet het geval. De term "*lex Valeriana*" komt in het kader van het naastingsrecht niet voor. Sterker nog: de context suggereert dat het dan een nakoopsrecht van de echtgenote op een door [haar en] haar man vervreemd goed betreft, een recht dat uit de bronnen en de literatuur ten emmale onbekend is. Hetgeen overigens geen verwondering zal wekken indien men bedenkt tot welke grote rechtsonzekerheid en juridische contradicties een dergelijke rechtsfiguur zou leiden. Een oplossing dient gevonden te worden door het combineren van de relevante gegevens uit de tekst, namelijk het gebruik van een Romeinsrechtelijke term, in een renuntiatie, verband houdende met de huwelijksvermogensrechtelijke positie van de echtgenote.

Renuntiaties en de receptie van het Romeinse recht

In het verbintenissenrecht kan men renuntiaties omschrijven als *clausules* waarin één of meer contractpartijen verklaren afstand te doen van alle of bepaalde juridische verweren – zoals het zich beroepen op excepties en voorrechten – welke die partij tegen de rechtshandeling in stelling zou kunnen brengen. Doet men afstand van alle verweren welke men krachtens het civiele of het kerkelijke recht kan inroepen dan spreken we van een algemene of generale renuntiatie; indien het één of meer met name genoemde verweren betreft dan noemt men deze een bijzondere renuntiatie. In de inleiding hebben we reeds gezien dat in de onderhavige akte zowel sprake is van een algemene [r. 53-64] als van een bijzondere renuntiatie [r. 44-53]. Vooral aan de dertiende- en veertiende-eeuwse renuntiaties is door rechtshistorici de nodige aandacht besteed, omdat vele verweren waarvan afstand werd gedaan van duidelijk Romeinsrechtelijke aard waren. En indien men zich de moeite getroostte om de werking van Romeinsrechtelijke excepties en [voor]rechten door middel van afstands-

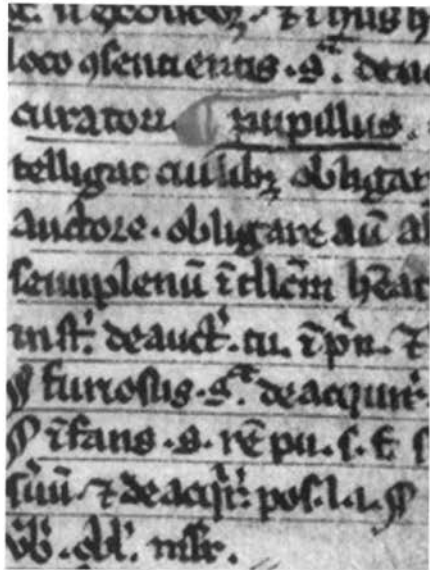
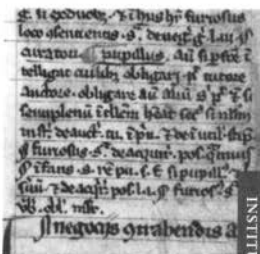

CORPUS IURIS CIVILIS

I

Tekst en Vertaling

onder redactie van:
J.E. Spruit
R. Feenstra
K.E.M. Bongenaar

Walburg Pers Sdu Juridische & Fiscale Uitgeverij

Een deel van de recente Nederlandse editie en vertaling van het Corpus iuris civilis en een fragment.

clausules uit te schakelen, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat deze verweren daadwerkelijk in rechte ingeroepen konden worden en dus de facto deel uitmaakten van het geldende recht. Zo vervulden deze renuntiaties een belangrijke signaalfunctie voor een cultuurhistorische ontwikkeling van belang, de zogenaamde infiltratie en receptie van het Romeinse recht, het proces van de vanaf circa 1100 voorzichtig opbloeiende studie en kennis van het Corpus iuris civilis in Italië en Zuid-Frankrijk, de langzame infiltratie van Romeinsrechtelijke elementen in het vigerende West-Europese gewoonterecht, vanaf de zestiende eeuw gevolgd door een grootschalige en diepgaande rehabilitatie van het Romeinse recht in vele landen van Europa, zowel in de rechtswetenschap als in de rechtspraktijk.²⁹

Welnu, vanwege het feit dat in middel-eeuwse akten de renuntiaties van Romeinsrechtelijke verweren stille getuigen zijn van de boven geschetste ontwikkeling, hebben zij in het rechtshistorisch onderzoek reeds de nodige aandacht gekregen.³⁰ Naast de reeds

genoemde indeling in algemene en bijzondere renuntiaties vinden we in de literatuur voor wat betreft de renuntiaties van Romeinsrechtelijke excepties de volgende indeling in vier hoofdgroepen: I de renuntiaties gericht op de juridische versterking van de akte, met als belangrijkste species de exceptio non numeratae pecuniae³¹, II de excepties gebaseerd op de wilsgebreken, III de excepties inzake borgtocht en IV de excepties inzake de vermogensrechtelijke verhoudingen tussen echtelieden, het huwelijksgoederrecht.³²

Uit de Inleiding is reeds gebleken dat de betekenis van de Lex Valeriana gezocht dient te worden binnen het kader van het huwelijksvermogensrecht, reden om aan laatsgenoemde groep IV nadere aandacht te schenken. Binnen deze groep kunnen als relatief zeldzaam en van duidelijk Romeinsrechtelijke oorsprong worden beschouwd [renuntiaties van] het "jus hypothecarum" – een legale hypotheek van de vrouw op het vermogen van de man voor de van haar kant in het huwelijk gebrachte goederen en gelden – en

de “Lex Julia de fundo dotali” – het verbod voor de echtgenoot om tot de bruidsschat behorende gronden te vervreemden.³³

Een groter deel van deze groep renuntiaties heeft betrekking op het opheffen van de ten bate van de vrouw gecreëerde bescherming van het weduwengoed en de bruidsgave binnen de goederengemeenschap, door de desbetreffende voorrechten en excepties buiten werking te stellen. Het belangrijkste en meest voorkomende onderdeel van deze groep nu is [het renuntiëren van] het Senatusconsultum Velleianum, inhoudende een verbod voor de vrouw zich met haar vermogen hoofdelijk aansprakelijk te stellen ten behoeve van derden, meer in het bijzonder zich als borg of hoofdelijk schuldenaar mede te verbinden ten behoeve van bezwarende rechtshandelingen van haar echtgenoot. Het is mijns inziens aan dit senaatsbesluit dat de opstellers van de akte van verkoop en overdracht van Wickraads Heerlen met de aanduiding “lex Valeriana” refereerden.

Het Senatusconsultum Velleianum

Het Senatusconsultum Velleianum is een bij senaatsbesluit vastgestelde regeling, aansluitend bij oudere wetgeving en mogelijk bij de gangbare *praetoriaanse* rechtspraktijk en uitgevaardigd op initiatief van de consuls Velleus Tutor en Marcus Silanus op een thans niet meer precies dateerbaar tijdstip tussen 41 en 64.³⁴ Dit besluit verbood het aan vrouwen ‘*pro aliis reas fieri*’, dat wil zeggen ten behoeve van anderen [vermogensrechtelijke] verplichtingen op zich te nemen. Beperkt de letterlijke tekst zich tot een verbod om door middel van geldlening of borgtocht te “intercedere”, dat wil zeggen tussenbeide te komen en in te spelen op een tussen anderen bestaande rechtsverhouding, de juristen uit het *Klassieke tijdperk* hebben de werking van het besluit door middel van *extensieve interpretatie* tot andere vormen van tussenbeide komen uitgebreid. Uiteindelijk kwam het er op neer dat de vrouw niet

P. Salvius Julianus [gest. na 166] was een briljant jurist en bestuursambtenaar uit de klassieke periode. Hij bekleedde hoge ambten in het bestuursapparaat van de keizers Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius. Zijn uit 90 boekrollen bestaande *Digesten* geldt als één van de belangrijkste werken van de klassieke rechtsliteratuur. In de Heerlense wijk Aarveld werd een straat naar hem vernoemd. Hetzelfde geldt voor zijn collegae en tijdgenoten P. Iuventius Celsus en Ulpius Marcellus. Domitius Ulpianus [gest. 223] wordt tot de naklassieke juristen gerekend.

Foto: J. Bartholomé.

alleen zich geen borg meer mocht stellen of geldleningen mocht aangaan ten behoeve van derden, maar bijvoorbeeld ook dat zij zich niet meer als hoofdelijk schuldenaar mocht medeverbinden, geen zaken ten behoeve van derden in pand mocht geven [vuistpand] of als pand verbinden [bezitloos pand] en geen medewerking mocht verlenen aan passieve novatie [schuldvernieuwing].³⁵ Dit betekende in de praktijk dat de vrouw, indien er uit hoofde van haar zekerheidsstelling een rechtsvordering tegen haar werd ingesteld, zich met succes *exceptief* kon *verweten* door een beroep te doen op het beneficium of de *exceptio Senatusconsulti Velleiani*. Het is duidelijk dat deze mogelijkheid de kredietwaardigheid van de vrouw in het rechts- en handelsverkeer verkleinde en haar – zeker indien bij de transactie aan de vrouw toebehorende vermogensbestanddelen waren betrokken – tot een onaantrekkelijke contractspartij maakte. Een logische reactie was dan ook dat men al snel naar wegen ging zoeken om onder het verbod uit te komen, bijvoorbeeld door middel van een renuntiatie, een verklaring waarin de vrouw stelde afstand te willen doen van de haar krachtens het senaatsbesluit toekomende bescherming. Dit zou tot nieuwe problemen gaan leiden: is een dergelijke afstandsverklaring geldig en zo ja, aan welke eisen dient zij te voldoen?

Keizer Justinianus

Keizer Justinianus heeft via de legislatieve weg van de *constitutiones* op een aantal punten duidelijke vernieuwingen aangebracht in de materie van het Velleiaanse senaatsbesluit, vernieuwingen die tijdens de late Middeleeuwen zijn gerecipeerd en een belangrijke rol zijn gaan spelen in de rechtsgeleerde beschouwingen over en de praktische toepassing van het senaatsbesluit.

Zo werd in 530 vastgesteld dat, indien de vrouw zich bij herhaling met een intercessiehandeling voor dezelfde verplichting garant stelde, deze latere intercessie geldig was, mits

tenminste twee jaren na de eerste *intercessie* verlopen waren. Voor ons hedendaagse rechtsgevoel een ietwat vreemde regel: gaat het aan om een ontoelaatbare rechtshandeling te maken tot een toelaatbare enkel door een herhaling na een bepaald tijdsverloop?

Een tweede vernieuwing was de op straffe van nietigheid gestelde eis van een publieke akte indien de vrouw toch ten behoeve van derden overging tot intercessie; deze werd onder meer geëist in geval van erkenning door de vrouw van het feit dat zij een tegenprestatie voor haar tussenkomst – die dan niet door het Velleiaanse verbod werd getroffen – had ontvangen. Vanaf de Middeleeuwen zou deze vernieuwing een rol blijven spelen bij de formulering van de vereisten voor een geldige renuntiatie van het senaatsbesluit. Ook creëerde Justinianus in 530 de mogelijkheid om bij voorbaat afstand te doen van de door het *Senatusconsultum Velleianum* geboden bescherming, indien een vrouw de voogdij over haar kinderen of kleinkinderen op zich wilde nemen. Andere renuntiatiemogelijkheden waren er voor de vrouw nog niet, omdat anders de beschermingsgedachte – in het Justiniaanse recht duidelijk op de voorgrond tredend – sterk zou worden uitgehold.

Verreweg de belangrijkste vernieuwing kwam tot stand in een *novelle* uit 556 en zou vanaf de middeleeuwen in het gerecipeerde Romeinse recht een grote rol gaan spelen. Justinianus verbood het de vrouw, mede in het kader van andere maatregelen, expliciet en op straffe van nietigheid van de desbetreffende rechtshandeling om op welke wijze dan ook voor haar echtgenoot te intercederen. Noch door middel van herhaling na verloop van twee jaar noch door het opmaken van een akte was aan dit verbod te tornen. Het is duidelijk dat deze vorm van intercessie in de praktijk verreweg de belangrijkste was en zo betekende deze *novelle* een aanscherping van de bescherming van de vrouw. Tevens echter vormde dit verbod een sterke inperking van de handelingsbekwaamheid

van de vrouw omdat, waar tot nu toe de verboden intercessie geldig was tot de vrouw zich door middel van exceptief verweer met succes op het *Senatusconsultum Velleianum* beriep, deze thans, indien zij zich ten behoeve van haar echtgenoot had verbonden, van den beginne en van rechtswege nietig was. Het is dit verbod – het maakte in het rechtsverkeer de wens om tot een rechtsgeldige renuntiatie te kunnen komen uiteraard des te nijpender – dat tot in de jongste tijd een centrale rol zou blijven spelen.³⁶

Door de opleving van de bestudering en de kennis van het overgeleverde Justiniaanse tekstmateriaal, het *Corpus iuris civilis*, kreeg ook het aan het *Senatusconsultum Velleianum* gewijde tekstmateriaal in de glossenapparaten en de rechtsgeleerde verhandelingen van de *Glossatoren* en hun navolgers hernieuwde aandacht. Tijdens dit proces deden de middeleeuwse juristen de oude Justiniaanse wetgeving overigens aanzienlijke wijzigingen ondergaan in structuur en inhoud. De gang van zaken rond de novelle uit 556 is hiervan een uitstekend voorbeeld. De meerderheid van de novellen of *Novellae* was namelijk verzameld en gepubliceerd in hun oorspronkelijke Griekse redactie. De kennis van het Grieks was tijdens de Middeleeuwen in het Westen vrijwel uitgestorven: “*Graeca non leguntur*”, Grieks placht men niet te lezen. Vanaf ongeveer het jaar 1100 gebruikte men dan ook een slechte Latijnse vertaling die onder de naam *Authenticum* bekend staat. Tevens plachtten de *Glossatoren* uit overzichtelijkheidsoverwegingen belangrijke *Novellae* in de vorm van een uittreksel in te voegen in de relevante titels van de eerste negen boeken van de *Codex*. Zo is ook de novelle uit 556 [Novella 134, 8] als “*Authentica*” in de titel *Ad Senatusconsultum Velleianum* [Codex IV, 29] gevoegd en heeft zij als *Authentica* “*Si qua mulier*” – naar middeleeuws gebruik citeerde men naar de beginwoorden – nog eeuwenlang een vooraanstaande rol gespeeld in de beperking van de handelingsbekwaamheid

van de vrouw in het rechtsleven. De tekst ziet er als volgt uit: ‘*Wij gelasten, dat in geval een vrouw voor een schuldbekentenis met haar man accoord gaat of deze ondertekent en zij haar eigen vermogen of zich zelve aansprakelijk maakt, dit generlei rechtskracht heeft, of eenmaal dan wel vele malen iets van deze aard met betrekking tot eenzelfde rechtshandeling plaatsvindt en daargelaten of het om een private dan wel om een publieke schuld gaat, maar dat het ervoor gehouden wordt als ware niets geschied of geschreven; of het moest zijn, dat evident vast komt te staan, dat de gelden ten eigen bate van de vrouw zelf zijn aangewend [...]*’.³⁷

In de rechtsgeleerde theorievorming rond het *Senatusconsultum Velleianum* en de mogelijkheden tot renuntiatie – van groot belang voor het herstel van de kredietwaardigheid van de vrouw – tijdens de dertiende eeuw en later vormde deze *Authentica* de aanleiding om een duidelijk onderscheid te maken tussen het renuntieren ten behoeve van een buitenstaander en ten behoeve van de echtgenoot. Geheel in de lijn van de redactie van de *Authentica* “*Si qua mulier*” stelden een aantal rechtsgeleerden zich op het standpunt dat een intercessie ten behoeve van de echtgenoot nietig was, evenals het afstand doen van deze vorm van rechtsbescherming; anderen hielden haar voor mogelijk, maar zij stelden aan de afstandsverklaringen ten behoeve van de echtgenoot zwaardere eisen dan aan die ten behoeve van een buitenstaander. De renuntiatie ten behoeve van de buitenstaander werd geldig geacht. In de rechtspraktijk was overigens het renuntieren vanaf de veertiende eeuw vrij algemeen aanvaard. Als vereisten voor een rechtsgeldige renuntiatie gelden in later eeuwen, ook in de Nederlanden, in principe de zogenaamde *certioratio* en een aantal vormvereisten. De eis van *certioratio* bepaalt dat de vrouw wetenschap dient te hebben van de haar toekomstige rechten uit het Velleiaanse senaatsbesluit; zij dient naar behoren te zijn ingelicht en haar afstandsver-

klaring dient welbewust te geschieden, dit uiteraard om misbruik te voorkomen. Een vermelding van haar wetenschap in de akte creëerde een weerlegbaar rechtsvermoeden dat zij inderdaad wist van welke voorrechten zij afstand had gedaan. Zou de vrouw echter kunnen aantonen dat zij onbekend was met de inhoud van de renuntiatie, dan was deze ongeldig. Van belang was uiteraard ook de vorm waarin de renuntiatie geschiedde. Betrof het een afstandsverklaring ten behoeve van een buitenstaander, dan was het doen opmaken van een publiek instrument, een akte onder getuigen verleden voor een notaris, de gangbare praktijk. Ook was het mogelijk de renuntiatie vast te leggen in een privaatsinstrument, een akte met bevestiging door drie getuigen óf door een eedsaflegging. Aan een renuntiatie ten behoeve van de echtgenoot – het is reeds gememoreerd bij de bespreking van de Authentica “Si qua mulier” – werden hogere eisen gesteld. De rechtspraktijk, hierin gesteund door vrijwel alle gezaghebbende juristen, eiste voor afstand uit hoofde van de Authentica naast de normale rechtshandeling van de publieke of private akte met getuigen nog een bevestiging onder ede.

In de zeventiende en achttiende eeuw gingen deze vereisten tot de standaardvoorwaarden behoren, vooral in de akten van borgtocht, en als zodanig werden ze zelfs in de notariële modelformulieren opgenomen.³⁸ In de achttiende eeuw was de rechtsfiguur van het Velleiaanse senaatsbesluit in vrijwel de gehele Lage Landen – in essentie in haar laat-middeleeuwse gedaante – nog levend recht, getuige ook het feit dat het regelmatig werd opgenomen in de vele populair-juridische naslagwerken van de tweede helft van de achttiende eeuw.³⁹ Rechtsgeschiedenis werd het Romeinse senaatsbesluit hier in 1809. In het Besluit van Koning Lodewijk Napoleon ter invoering van het *Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, werd in artikel 3 het *‘Roomse Regt, mitsgaders alle Wetten en Ordonantiën,*

tot het Burgerlijk Regt betrekking hebbende en welk tot nu toe in het Koninkrijk of eenig gedeelte van hetzelfde in vigeur zijn geweest’ afgeschaft. In andere landen is het *Senatusconsultum Velleianum* en de *Authentica* “Si qua mulier” langer, ja zelfs veel langer van kracht gebleven: in Zuid-Afrika bijvoorbeeld, waar het Justiniaanse Romeinse recht nog steeds als rechtsbron fungeert, heeft eerst in 1971 een bijzondere wet een einde gemaakt aan de rechtskracht van deze zeer oude rechtselementen.

Rechtsgeleerde auteurs en zwakke vrouwen

De geschetste ontwikkelingen rond het *Senatusconsultum* en de *Authentica* in de Lage Landen waren overigens het gevolg van de wetenschappelijke geschriften van rechtsgeleerde auteurs uit de tijd van het juridisch humanisme [zestiende en zeventiende eeuw] en waren grotendeels gebaseerd op de opinies van hun grote Italiaanse en Zuid-Franse voorgangers uit de veertiende en vijftiende eeuw. Alhoewel er vanaf de dertiende eeuw in de akten sporadisch gerenuitert wordt van het *Senatusconsultum Velleianum*, zijn vóór-zestiende-eeuwse, aan dit rechtselement gewijde beschouwingen schaars. De eerste auteur die hier aandacht aan schenkt is Philips van Leyden [circa 1326-1382] in zijn politiek-staatsrechtelijke verhandeling *Tractatus de cura reipublicae et sorte principantis*, geschreven tussen 1351 en 1372.⁴⁰ Hierin worden enkele passages gewijd aan de rol van de vrouw, passages die er op gericht zijn haar uit het openbare leven en leidinggevende functies te weren. We stuiten hier op een bij vele middeleeuwse auteurs voorkomende gemeenplaats: de vrouwelijke “*Fragilitas*”, haar zwakheid, broosheid, lichtgelovigheid en emotionaliteit maken haar – aldus de middeleeuwer – ongeschikt voor verantwoordelijke functies en het nemen van belangrijke beslissingen. Zo mag dan ook het vermogen dat de vrouw ten huwelijk aan-

brengt door de man niet verkocht worden 'opdat niet de zwakheid van het vrouwelijk geslacht wordt aangewend tot vernietiging van haar vermogen'. Omdat het van belang is voor de staat dat vrouwen niet zonder bruidsgave blijven, wordt aan deze sexe bescherming verleend door het Velleiaanse senaatsbesluit, in dier voege dat vrouwen geen overeenkomsten van borgtocht kunnen aangaan.⁴¹ Een nadere uitwerking ontbreekt: de Authentica "Si qua mulier" komt in Van Leydens betoog niet voor, evenmin als het renuntiëren en de vereisten daartoe. Duidelijk is echter wel dat in de veertiende eeuw het Senatusconsultum Velleianum reeds deel uitmaakt van het vigerende recht. Deze stelling wordt bevestigd in het werk van een tijdgenoot van Van Leyden, Jean Boutillier [diets: Jan Bottelgier; circa 1340-1395], een ambtenaar te Doornik en auteur van de *Somme rural*, een populariserende beschrijving van het recht dat onder andere werd toegepast in Henegouwen, Vlaanderen en de streken rond Doornik. Hij behandelt het geven van persoonlijke en zakelijke zekerheid in het licht van het Senatusconsultum, dat hij overigens aan een zekere 'keyser Velliaen' toeschrijft. Interessant is het tekstgedeelte waarin hij schrijft over de wijzen waarop een vrouw haar recht op de douairie (weduwengoed) kan opgeven: 'Die III. maniere is in dien si gerenonciert heeft den rechte, diemen hiet Velliaen, dat is trecht die den keyser Velliaen dede oft maecte om dat recht vanden vrouwen oft ioncfrouwen die hen relieveret in cas ende in haer saecken, ende doet henlieden hebben trecht van doarie'.⁴² Van het werk van Bottelgier is in ruime mate gebruik gemaakt door Willem van de Tanerijen [geb. tussen 1408/1425, gest. 1499/1500], een praktijkjurist die in zijn werk *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant* poogt om een gesystematiseerd overzicht te geven van het vigerende wereldlijke recht van het hertogdom Brabant van zijn tijd.⁴³ In het kader van diens behandeling van een aantal aspecten van het huwe-

lijksgoederenrecht komen ook de begrippen bruidsgave ['dos'] en weduwengoed ['duwarre'] uitgebreid ter sprake, evenals, in mindere mate, het Senatusconsultum Velleianum. Aangezien deze teksten illustratief zijn voor de hierboven beproken problematiek, verdient het aanbeveling hieraan enige aandacht te schenken.

Ten aanzien van de bruidsgave merkt Van der Tanerijen op: 'Want ennige goede zijn ende wordden van der vrouwen te huwelijck gebracht aen hueren man om dairmede te dragen ende sustineren die lasten van den huwelijck, ende op welcke goede de man na huer doot bijwijlen, na den lantrecht oft bij voirwairden van huwelijcke, behout ennige bilevinge oft tocht ende duwarije, ende dese goede zijn in latijne geheten dos, ende zijn in den rechten zeere geprevilegieert ter nutschap ende voirdeele van der vrouwen, want zij na den sceydinge van den huwelijck regularijslijck sculdich zijn weder te keeren aen der huysfrouwe diese te huwelijck innebracht oft gegeven wairren, oft aen huer erfgenamen. Ende staende ende duerende den huwelijck, soe zijn zij sculdich te blijven in de administracie van den man, uuytgenomen in ennige gevallen hiernaes gescreven. Oic machse de vrouwe verliesen ende verbueren, staende den huwelijck, tot huers mans behoef in sommigen gevallen, oic hiernaes gescreven'.⁴⁴ Van de Tanerijen geeft hier een zeer gangbare omschrijving van het begrip "dos", refereert aan het reeds door Van Leyden geconstateerde, grote maatschappelijke nut van het instituut bruidsgave en het belang van de juridische bescherming hiervan, en tevens aan de aan voorwaarden gebonden mogelijkheid van vervreemding. Even verder constateert de auteur dan ook dat de dos 'in den rechten zeere favorabel is, om der gemeynder eersaemheyt ende nutschap wille, ende omdat de werelt te bat van wittigen kijnderen vervult soude wordden. Ende zijn alsulcke goede in den rechten in veele manieren geprevilegieert'. Onder de vele beschermende voorrechten ten gunste van de vrouw en haar familie stelt Van der Tanerijen ook

Op deze prachtige cameo zijn keizer Claudius [10 voor Chr. -54 na Chr.], zijn echtgenote Agrippina en zijn familieleden Germanicus en Agrippina de Oudere afgebeeld. Tijdens het bewind van deze Tiberius Claudius Drusus Germanicus 41 - 54], kortweg Claudius genoemd, kwam rond het jaar 46 het *Senatusconsultum Velleianum* tot stand.

Foto uit G. Hafner, *Bildlexicon antiker Personen*.

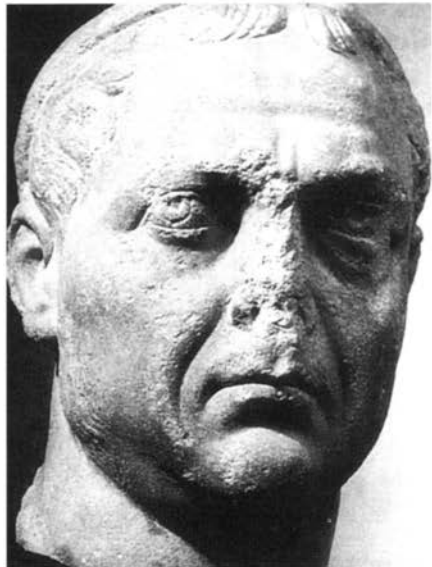
dat 'zij in ennigen anderen gevallen wel gerele-
veert ende geholpen mocht worden [...] metter
exceptien Velleianus'.⁴⁵ Wat betreft het we-
duwengoed: '[...] de vrouwe en can niet ver-
liesen dat recht van huerder duwarien om
ennichs vercoops oft transports wille dat huer
man gedaen heeft van zijnen leengoeden ende
anderen possessien, ende geen prescriptie ter
contrarien en mach huer hijnderen, zij en sal
wederom gestelt worden int recht van huer-
der duwarijen, behoudens elcx recht. Ende al
hadde zij in huers mans levenden lijve dairop
vertegen ende quitancie dairaf gegeven, ende
dat bleeke bij brieven, zoe soude zij nochtans,
blijvende in de possessien van huerder duwa-
rijen, dairtegen behoort moeten zijn in hueren
exceptien van rechte, dwelc niet en gedoocht
dat vrouwen oft jouffrouwen in desen bedr-
ogen souden worden, welcke exceptien oic
lichtelijc huer souden mogen baten, tenwaire
dat zij met zeere specialen ende gepreviligeer-
den wegen dairop hadde gerenuncieert, met

eede, overmits recompense huer gedaen van
anderen goeden, ende dat zij dairinne huer
consent gedragen hadde te meer stonden, wel
ende degelijc beraden zijnde'.⁴⁶

Vervreemding van goederen waarop de
echtgenote onverkort haar rechten van we-
duwengoed kan doen gelden is in principe
dus niet mogelijk. Zelfs indien zij bij leven
van haar man schriftelijk afstand heeft
gedaan, kan zij, bijvoorbeeld na overlijden
van de echtgenoot, door middel van excep-
tief verweer haar rechten geldend maken.
Toch is het mogelijk – door middel van de
uitschakeling van het geprevilegieerde voor-
recht van de vrouw uit hoofde van haar
recht op het weduwengoed – om onder
bepaalde, strenge en nauwkeurig omschre-
ven voorwaarden, dit soort goederen te ver-
vreemden: bij wege namelijk van een specia-
le renuntiatie, onder eedsaflegging en met de
vereisten van een compensatieregeling, her-
haalde toestemming en certoriatio. Het zijn

vertrouwde begrippen: met de speciale renuntiatie doelt Van de Tanerijen – het zal inmiddels niet meer verbazen – op het *Senatusconsultum Velleianum*. Even verder stelt hij dan ook, wanneer hij een opsomming geeft van de wijzen waarop de vrouw afstand kan doen van haar “recht van duwarre”: *“Ten derde male, soe mach zij oic huerder duwarige quijt zijn, als zij int vercoopen van huerder duwarige gerenuncieert op trecht geheeten velleyaen, dat is trecht dat de keyser Welleyanus maecte ten voirdele van den vrouwen, dairmede hijse releveert in hueren saken ende doetse recht hebben van duwarigen”*.⁴⁷ Wat betreft de eedsaflegging zij verwezen naar hetgeen hierboven gesteld is bij de vereisten voor het geldig renuntiëren van het *Authentica* “*Si qua mulier*”. Het vereiste van een compensatieregeling is in hetzelfde kader reeds ter sprake gekomen. Het vereiste van de herhaalde toestemming lijkt een verre echo van het “binnen twee jaar”-vereiste van de Justiniaanse vernieuwing uit 530. De eis van *certioratio* lijkt in de vijftiende eeuw, althans in de rechtstheorie, reeds een standaardvereiste.

Het is duidelijk dat in deze teksten de relatie tussen weduwengoed en bruidsgave enerzijds en het Velleiaanse senaatsbesluit anderzijds zeer geprononceerd aanwezig is. Dit fenomeen is ook reeds geconstateerd door enkele Franse rechtshistorici. E. Meynial, in diens onderzoek naar afstandsverklaringen in middeleeuwse akten in Frankrijk, citeert in dit verband een véélzeggende renuntiatie uit 1296: ‘[...] *renunciat beneficio S.C. Vellejani, constitutioni sive authentico sive a me sive ab alio, per quas quidem legem dotis alienatio fieri prohibetur*’.⁴⁸ P. de Tourtoulon stelt dat de oorzaak hiervan gezocht dient te worden bij de bewerking en interpretatie van het Justiniaanse tekstmateriaal door de Glossatoren: *“On peut aussi affirmer que l’inaliénabilité dotale et le senatusconsulte Velléien – l’indisponibilité réelle et l’incapacité personnelle – ont été unis dans le cours de l’histoire autrement que par des nécessités pratiques et*

Marmeren hoofd van keizer Publius Licinius Valerianus [190-260], uit de collectie van de Ny Carlsberg Glyptotek te Kopenhagen.

des analogies de tendances psychologiques et sociales mais par le contact matériel de certains textes. Il est un texte qui établit une corrélation entre les deux institutions et l’histoire de ce texte expliquerait bien des particularités du régime dotal, c’est l’authentique “Sive a me” [...] Les déplacements et les transformations de cette authentique “Sive a me”, c’est la théorie de Gide qui s’élabore, c’est le Velléien qui pénètre l’inaliénabilité dotale, ou plutôt c’est l’inaliénabilité dotale qui vient s’imprégner de l’esprit de Velléien’.⁴⁹

Lex Valeriana is Senatusconsultum Velleianum

Vatten wij het bovenstaande samen: in de veertiende en vijftiende eeuw was het een gangbare opvatting dat een vrouw/echtgenote haar rechten op de bruidsgave en [vooral] weduwengoed bij voorkeur met een beroep op het Velleiaanse senaatsbesluit kon doen gelden. Met andere woorden: indien iemand

onroerend goed kocht, verdiende het aanbeveling om de echtgenote van de wederpartij rechtsgeldig te laten renuntieren van het Senatusconsultum Velleianum, om zo te voorkomen dat de vrouw uit hoofde van haar rechten op bruidsgave en weduwengoed, mogelijk rustend op [delen van] het goed, aanspraak kon maken op [delen van] het goed door de rechtsbescherming van het senaatsbesluit in te roepen. Het is vrijwel exact de situatie die wij in de relevante zinsneden in de transportakte van Wickraads Heerlen aantreffen: echtgenote Bele doet in de regels 44-49 afstand van de rechten die zij krachtens haar recht op bruidsgave en weduwengoed op de bij de verkoop betrokken goederen en rechten zou kunnen doen laten gelden. Daarenboven doet zij speciaal afstand van *'dat recht geheist lex Valeriana, do mede dat wijve wedercoiffen mogen und erkouveren sachen die sy gedaen haint'* [regel 49-52]. In het licht van het bovenstaande betoog en vooral het voorkomen van de trits bruidsgave, weduwengoed en lex Valeriana lijkt mijns inziens de conclusie dat de lex Valeriana gelijk is aan het Senatusconsultum Velleianum alleszins gerechtvaardigd. De zinsnede *'do mede dat wijve wedercoiffen mogen und erkouveren sachen die sy gedaen haint'* komt inhoudelijk, weliswaar met gebruik van andere termen, overeen met de omschrijving van Jan Bottelgier: *'dat recht vanden vrouwen oft ioncfrouwen die hen relieveret in cas ende in haer saecken'*, een zinsnede die mijns inziens gelezen dient te worden als "het recht dat de vrouwen terugbrengt, herstelt in de vorige [rechts]toestand ["cas" van Lat. "casus"] en wederom in bezit van haar goederen". De *'sachen die sy gedaen haint'* zijn de rechtshandelingen [overeenkomsten] waarbij de vrouwen goederen hebben vervreemd. De termen *'wedercoiffen'* [terugkopen] en *'erkouveren'* [verwerven, kopen] zijn als volgt te verklaren: in de praktijk zal de vrouw die het recht met succes inroept uiteraard verplicht zijn geweest de kooppenningen geheel of gedeeltelijk terug

te betalen, een element dat door het gebruik van de term "kopen" wordt benadrukt. Praktisch gezien komt deze beschrijving ook neer op een herstel in de vorige rechtstoestand. Van de bovengenoemde vormvereisten voor een geldige renuntiatie vindt men weinig terug, hoewel de renuntiatie expliciet plaatsvindt, in een akte met getuigen en de vrouw waarschijnlijk mede met het oog op het doen van een rechtsgeldige afstandsverklaring buiten de voogdij van haar man is gesteld. Van de vereisten van certoratio, eedsaflegging, compensatieregeling of herhaling na verloop van een bepaalde tijdspanne is echter geen sprake. Het is dan ook goed mogelijk dat in de veertiende-eeuwse praktijk van het instrumenteren dergelijke vereisten nog geen gemeengoed waren en eerst onder invloed van de rechtsgeleerde publicaties van de vijftiende eeuw en later een grotere verspreiding hebben gevonden.

Voogdij en familiebelangen

Het feit dat de vader van echtgenote Bele als getuige optreedt en medezegelt [regels 67-76] duidt mogelijk op het feit dat hij als toezienend voogd van de kant van de familie van de vrouw toeziet op een correcte naleving van de huwelijksvoorwaarden. Een akte van huwelijksvoorwaarden van beide echtelieden is niet bekend; in de hogere sociale kringen waren afspraken omtrent de vermogensrechtelijke verhoudingen tussen de echtelieden echter wijd verbreid, zodat we mogen aannemen dat zij ook in dit geval een rol hebben gespeeld. Jammer genoeg ontbreekt ook andere relevante informatie die een meer gedetailleerde juridische analyse van de akte zou kunnen rechtvaardigen. Interessante vragen in dit verband: zijn er [deel]rechten op de heerlijkheid Wickrade en/of Wickraads Heerlen door de familie Van Engelsdorf in het huwelijk aangebracht? Hebben dergelijke [deel]rechten wellicht tot zekerheid gediend, bijvoorbeeld bij wege van bestempeling tot weduwengoed, voor an-

dere, door de familie Van Engelsdorf aangebrachte rechten, goederen of gelden? Is er een compensatieregeling getroffen, en zo ja, welke? Op basis van genealogische gegevens kan overigens wel worden geconstateerd dat de Van Engelsdorfs en de familie Van Broekhuizen [linie Wickrade] verwant waren: de grootvader van Johan, Willem, was gehuwd met Alfrade van Engelsdorf, mogelijk een zuster van Emund, de vader van Bele uit diens huwelijk met Gertruda van Binsfeld, alhoewel uit dit huwelijk tussen Willem en Alfrade geen [volwassen] kinderen lijken te zijn voortgesproten. Het huwelijk tussen Johan van Broekhuizen en Bele van Engelsdorf bleef ook kinderloos. Na de dood van Johan huwde Bele met Gerard, heer van Dyck, en na diens dood was zij in 1399 wederom weduwe. Zij overleed in 1404. Een aardig detail is dat Bele in 1392 voorkomt als vrouwe van Dyck en Wickrade. Voert zij de titel "Vrouwe van Wickrade" wellicht op basis van [een recht van vruchtgebruik op?] deelrechten op de heerlijkheid Wickrade, uit hoofde van oude rechten op weduwengoed of lijftocht?⁵⁰

Keizer Valerianus

Voor de vreemde benaming 'lex Valeriana' is overigens ook een redelijk plausibele verklaring te geven. We hebben reeds gezien dat Philips van Leyden correct spreekt over het '*senatus consultum Velleianum*', maar dat andere auteurs zich bedienen van afwijkende termen. Jan Bottelgier spreekt over '*recht die den keyser Velliaen dede oft maecte*', Van der Tanerijen – waarschijnlijk in navolging van de oorspronkelijke, Franse editie van Bottelgier – over '*keyser Welleyanus*'. Hier wordt blijk gegeven van de middeleeuwse desinteresse voor en gebrekkige kennis van de historische dimensies van de ontwikkeling van het Romeinse recht. In het algemeen zag men het Romeinse recht als keizerrecht; rechtsvorming geschiedde, zo meende men, dan ook enkel door middel van keizerlijke veror-

dening of wet [Latijn: lex].⁵¹ In het Corpus vond men voor deze stelling voldoende steun: zo eiste bijvoorbeeld keizer Justinianus reeds spoedig na zijn troonsbestijging het monopolie op de wetsuitlegging voor zich op, zich baserend op de bevoegdheid van de keizer om als enige wetten te maken.⁵² Dienovereenkomstig zag men het in de vorm van het Velleiaanse senaatsbesluit en aanverwante rechtsregelingen vastgelegde recht als een wet [lex] van een "keyser Velleiaan". Jan Bottelgier spreekt bijvoorbeeld ook over '*la loi de Velleian*'.

Is op deze wijze de term 'lex' te verklaren, de toevoeging 'Valeriana' lijkt ontsproten aan dezelfde overtuiging. Het zal de middeleeuwse juristen waarschijnlijk ook opgevallen zijn dat over een Romeinse '*keyser Velliaan*' verder niets bekend is. Het is dan ook niet onmogelijk dat één [de opsteller van de akte?] of meerdere rechtsgeleerden van mening zijn geweest dat '*Velleianus*' "verbeterd" diende te worden in het gelijkende "Valerianus", de naam van een wel bekende keizer [253-260], die ook als wetgever in het Corpus iuris civilis figureert. Vandaar: lex Valeriana.

Publius Licinius Valerianus [190-circa 260] doorliep een langdurige carrière als politicus en militair alvorens hij in 253 door zijn soldaten tot keizer werd uitgeroepen. In Rome aangekomen werd hij door de senaat erkend en stelde Valerianus 1 onmiddellijk zijn zoon Gallienus aan als gelijkberechtigd mederegent. Anders dan een aantal andere soldatenkeizers lijkt Valerianus een achtenswaardig man geweest te zijn die serieus heeft getracht het in een zware crisis verkerende Romeinse rijk te reorganiseren en tegen zijn belagers te beschermen. Hij wist het vertrouwen van de senaat te winnen en de discipline in het leger te herstellen. Hij kwam echter aan het bewind in een tijd waarin burgeroorlogen, muitende legereenheden en de pest de provincies van zijn rijk teisterden. Goten en andere Germaanse stammen maakten van de situatie gebruik om de noordelijke en ooste-

Camee met tweegevecht tussen keizer Valerianus I en de Sassaniden-koning Sapor I uit het Cabinet des Médailles te Parijs.

Foto uit G. Hafner, Bildlexicon antiker Personen.

lijke grensgebieden binnen te vallen en te plunderen. In 256-257 deelde Valerianus de provincies en legers met zijn zoon en medekeizer Gallienus, en legde daarmee de basis voor de latere deling in een West- en een Oost-Romeins rijk. Valerianus nam de leiding in het Oosten op zich. In Klein-Azië werd hij echter geconfronteerd met de oprindende legers van de machtige koning Sapor I, een succesvolle telg uit de Perzische dynastie der Sassaniden [226-651]. Sapor slaagde er in vele steden in Mesopotamië op de Romeinen en hun bondgenoten te oververenen. De Perzische legers plunderden Armenië en Cappadocië en wisten zelfs de provinciehoofdstad Antiochië in Syrië te bedwingen. Valerianus zag zich in 259 genoodzaakt met zijn leger tegen de Sassanidenkoning op te treden, die toen de stad Edessa belegerde. Het zou Valerianus' tragische ondergang worden. Onder onopgehelderde omstandigheden werd hij door Sapor gevangengenomen. Hij stierf tijdens zijn beschamende en kommervolle gevangenschap. De

Perzen stelden er genoeg in om de Romeinse keizer in het openbaar te vernederen; zo zou hij, vastgeketend aan een gouden ketting, voor de Perzenkoning als paardenopstap hebben moeten dienen. En na zijn dood zou zijn gebalsemde en beschilderde lijk nog jarenlang in een tempel als curiosum zijn tentoongesteld. Sommige christelijke auteurs konden daarin later slechts zijn verdiende straf zien, omdat tijdens het bewind van Valerianus de christenvervolgingen weer waren opgelaaaid, mogelijk om de publieke opinie in Rome af te leiden van de vele rampen die het rijk troffen. Onder anderen paus Sixtus II en de heiligen Laurentius en Cyprianus vonden in deze jaren de martelaarsdood.⁵³

Tot slot: het moge duidelijk zijn dat hedendaagse wetenschappelijke verworvenheden als terminologische accuratesse en historisch inzicht voor de middeleeuwse jurist geen vanzelfsprekendheid waren. Sterker nog: het bestaande onderzoek heeft aangetoond dat in ruime mate verschillende regelingen

inhoudelijk werden verward, niet of onvolgende begrepen, onder één noemer gebracht of van incorrecte benamingen voorzien. Rechtstermen werden verbasterd of zelfs geheel vervangen door een "eigen" benaming.⁵⁴ Eerst met de komst van het juridisch humanisme in de zestiende eeuw komt de kennis van het Romeinse recht op

een hoger peil te staan. De opsteller van de transportakte van Wickraads Heerlen bewijst met zijn wijze van toepassing en benaming van het *Senatusconsultum Velleianum* nog geheel in de middeleeuwse traditie te staan, alhoewel zijn instrument naar veertiende-eeuwse maatstaven als "modern" mag gelden en zelfs van enige vindingrijkheid getuigt.

* Dit artikel is een bewerking van een scriptie die in 1990-1991 werd geschreven bij de vakgroep rechtsgeschiedenis van de RU Utrecht. De begeleiding geschiedde door Prof. mr. J.E. SPRUIT. De regelnummers waarnaar wordt verwezen zijn uiteraard die van de transcriptie van de oorkonde, zoals gepubliceerd in de eerste bijdrage van deze aflevering. Ten gerieve van de lezers hebben wij ook een verklarende woordenlijst opgenomen. Cursief gedrukte termen worden hierin verklaard. Dit zijn enkel de specialistische termen die niet reeds in de tekst of in een noot worden verklaard.

Verklarende woordenlijst:

Codex: Zie *Corpus iuris civilis*

constitutiones: Keizerlijke verordeningen

Corpus Iuris Civilis: De op last van de Oost-Romeinse keizer Justinianus [527-565] verzamelde, klassieke samenvatting van het Romeinse recht. Bestaat uit vier delen: 1. de *Institutiones*, leerboek en wetboek, 2. de *Digesten* of *Pandecten*, een verzameling citaten uit de werken der belangrijkste Romeinse rechtsgeleerden, 3. de *Codex*, een verzameling van keizerlijke verordeningen, en 4. de *Novellae*, een verzameling van "nieuwe", zesde-eeuwse wetgeving.

exceptie: Een verweer door aanvoering van feiten die afwijzing van de vordering wettigen, niet door ontkenning van het door eiser gestelde. Het Romeins recht kende zeer veel van dergelijke excepties. Zie *exceptief verweer*.

exceptief verweer: Verweer door middel van het opwerpen van een *exceptie*. Ontwijkend verweer door de gedaagde of verdachte in rechte voorgedragen. Exceptief zijn bijvoorbeeld de beroepen op onbevoegdheid van de rechter, op nietigheid van de dagvaarding en op het uitgesloten zijn van hoger beroep. Dit alles in tegenstelling tot het verweer ten gronde of ten principale, dat tot doel heeft de feitelijke basis of rechtsgronden van de eis of aanklacht aan te tasten. Het Romeinse recht kende veel meer excepties.

Glossatoren: Italiaanse rechtsgeleerden in de elfde

en twaalfde eeuw die door het plaatsen van glossen [kanttekeningen] in belangrijke werken op het gebied van het Romeinse recht een grote invloed hebben uitgeoefend op de rechtsontwikkeling, vooral op de rechtsleer.

interessie: Het [mede] op zich nemen van eens anders verbintenissen

Klassieke tijd: De periode van ruwweg 27 vóór Christus [de machtsovername door keizer Augustus] tot 235 na Christus [dood van keizer Alexander Severus], ook wel het tijdperk van het Principaat genoemd. In deze tijd kwam het Romeinse rijk tot zijn grootste macht en bloei, en ook de rechtswetenschap kwam tot een maximale ontplooiing. Na de dood van Alexander Severus raakte het rijk in een diepe crisis en kwamen de zogeheten soldatenkeizers aan de macht.

Novellae: Zie *novelle* en *Corpus iuris civilis*

novelle: Nieuwe wet; wet waarbij wijzigingen in een bestaande wet of wetboek worden aangebracht.

praetoriaans: Van de praetor. De praetoren waren hoge Romeinse ambtenaren die speciaal waren belast met de zorg voor de rechtspraak. Tot in de klassieke periode waren zij het zenuwcentrum van de rechtsbedeling en de drijfkracht bij de ontwikkeling van het privaatrecht.

1. ARA Den Haag, Verzameling Vilvoordse charters, doos Limburg, op datum. Charter, gedateerd 7 december 1378, met zegels van Johan van Broekhuizen, Bele van Engelsdorf, haar vader Emond van Engelsdorf en Reinier van Bergh de Oudere, waarschijnlijk zegelend in de hoedanigheid van raadsheer van de hertog inzake Limburg en de Landen van Overmaze [vergelijk A. UYTTEBROUCK, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* II [Bruxelles 1975], 660]. Opvallend is dat Wenceslaus koopt en niet diens echtgenote Johanna, hertogin van Brabant, en wel in zijn specifieke hoedanigheid van hertog van Luxemburg [r.10-15]. Of er bewust voor deze constructie is gekozen, en zo ja, waarom, wordt niet duidelijk: waarschijnlijk houdt dit verband met de successie-regelingen welke na het overlijden van Jan III tussen de verschillende pretendenten op de Brabantse erfenis waren geformuleerd. De modaliteiten hiervan waren zodanig dat de kans dat Brabant aan Wenceslaus en/of het huis Luxemburg zou komen, zeer groot waren; vergelijk P. AVONDS, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke crisisen* [Brussel 1984], 214-215. Omdat niet duidelijk is voor welke voornaam 'Bele' staat – Isabella, Elisabeth, Sybille? – blijven we de naam Bele gebruiken.
2. De inhoud en achtergronden van het charter werden eerder besproken door E. RAMAKERS in diens artikel: 'Heerlen in de late middeleeuwen', in: *PSHAL* 122 [1986] 7-29, en wel 23-25, waarop in het verdere betoog nader zal worden ingegaan.
3. 'Falcomont cum Herle'; deze aanduiding is afkomstig uit de bekende akte van 19 Juni 1396, waarin Johanna, hertogin van Brabant, Limburg etcetera aan Philips, hertog van Bourgondië, het hertogdom Limburg, 's-Hertogenrade, Dalhem, Sprimont, Kerpen, Wassenberg, Millen, Gangelt, Waldfeucht en "Valkenburg met Heerlen" overdraagt, afgedrukt in: F. QUICKE, 'Documents concernant la politique des ducs de Brabant et de Bourgogne dans le duché de Limbourg et les terres d'Outre-Meuse pendant la seconde moitié du XIVe siècle [1364-1396]', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XLIII [1929], 188-292. Mogelijk doelt deze opvallende omschrijving nog op de belangrijke uitbreiding van de Brabantse rechten te Heerlen in 1378.
4. Vergelijk P. AVONDS, 'Brabant en Limburg 1100 - 1403', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* II [Haarlem 1982] 452-482; wat betreft de [ideologische] achtergronden voor deze "Drang nach Osten" vooral 460 vv.
5. Het weduwengoed ["duwarre" of "lijftocht"] wordt gevormd door het deel van de huwelijksgoederengemeenschap dat bij huwelijkse voorwaarden of andere overeenkomst was bestemd – doorgaans in de juridische vorm van een levenslang recht van vruchtgebruik op het desbetreffende vermogensbestanddeel – om na het vóóroverlijden van de echtgenoot te dienen als bestaanszekerheid voor de echtgenote. De bruidsgave ["dos"] is het deel van de huwelijksgoederengemeenschap dat bij de huwelijkssluiting door de familie van de vrouw – veelal betrof het haar erfdeel – bij wijze van bijdrage in de toekomstige bestaanskosten van het echtpaar/gezin aan de man was geschonken. Voor deze delen van de goederengemeenschap gold in het algemeen, afhankelijk van onder andere lokale gebruiken, het costumier landrecht en huwelijkse voorwaarden, dat zij slechts met toestemming van de echtgenote en haar familie konden worden bezwaard of vervreemd. Vergelijk bijvoorbeeld PH. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* [Bruxelles 1987], 111e partie: Les régimes matrimoniaux, passim. De rechten van de vrouw op deze goederen waren overigens zo sterk dat men zich kan afvragen of de term "gemeenschap" wel op zijn plaats is.
6. J.M. VAN DE VENNE, 'De overdracht', 87.
7. B.H.D. HERMESDORF, 'Renunciaties in het Utrechts oorkondenboek', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 32 [1964] 396-440 [citaat: 426, noot 99].
8. P. AVONDS, 'Brabant en Limburg', 463-464, en R. JANSSEN, 'De slag van Woeringen en zijn gevolgen', in: *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland*, onder red. van J. Goossens, [Hasselt 1988] [Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde nr. 3], 37-53, vooral 45. Zeker in de veertiende eeuw dient men onderscheid te maken tussen Wickraads Heerlen, Valkenburgs Heerlen [grotendeels bestaande uit een oud (?) leen van de hertogen van Limburg te Heerlen, te weten grondrechten en justitierechten], Keurkeuls Heerlen [bestaande uit een complex van grondheerlijke rechten], de vage, reële of gepretendeerde Brabantse hoogheidsrechten en mogelijk zelfs een aantal [vrijheids]rechten van het dorp en de vrijheid Heerlen. Voor de gevolgen van de strijd rond de Limburgse erfopvolging, vergelijk: *Der Tag bei Worringen 5. Juni 1288*, herausgegeben von Wilhelm Jansen und Hugo Stehkämper

[=Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, Heft 72] [Köln-Wien 1988], en W. JAPPE ALBERTS, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn 1288 - ca. 1500*, II [Assen 1982], 3-17.

9. E. RAMAKERS, 'Heerlen', 25-26.

10. Vergelijk J.M. VAN DE VENNE, 'Overdracht', 85.

11. Welke ook in de overdracht zijn betrokken: zie in de akte regel 21, 'kirchgave'. In 1281 bijvoorbeeld is ene Frederik van Wickrade, kanunnik te Keulen, tevens persona te Heerlen; vergelijk J. CUVELIER, *Cartulaire de l'abbaye du Val-Benoît* [Bruxelles 1906], 245-247.

12. Vergelijk onder anderen H. LAURENT en F. QUICKE, *L'accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407)*, I [Bruxelles 1939], 165-196 passim. Overigens: op de eventuele economische motieven van de heer van Wickrade voor de verkoop van zijn bezittingen te Heerlen zal hier niet nader worden ingegaan. Ik denk hierbij niet alleen aan het simpele feit dat de prijs van drieduizend goudgulden voor Van Broekhuizen zeer aantrekkelijk kan zijn geweest, maar ook aan het voor dertiende- en veertiende-eeuwse grootgrondbezitters bekende probleem van de teruglopende rentabiliteit, veroorzaakt door olopende bestuurskosten tegenover lage, vaste cijnsen in natura en door geldontwaardiging getroffen geldcijnsen, zoals in het geval van [Wickraads] Heerlen de, van oudsher in Akense koers vastgestelde, cijnsen en penninggelden. Vergelijk J. LAURENT, *Aachener Stadtrechnungen aus dem XIV. Jahrhundert* [Aachen 1866], p. 412: 'Der Werth der in diesen Rechnungen erwähnten Geldsorten wird fast durchgängig auf Aachener Mark (m.) zurückgeführt. Diese theilt sich in 12 Schilling solidi (s.), der Schilling in 12 Denar (d.), der Denar in 2 Obolen. Die Mark sank, wie sich aus der Vergleichung mit der Goldgulden ergibt, beständig im Werthe. Im J. 1334 war sie nur um 1/20 geringer als der Goldgulden, 1394 betrug sie nur 1/4, im Anfange des 17. Jahrhunderts nur 1/54 desselben'.

13. Schloss Haag, Geldern [D], Huisarchief Von und zu Hoensbroeck, inv.nr. 2287.19.5., gedateerd 17 januari 1380 [n.s.].

14. Zie L. VAN HOMMERICH, 'De toren der St. Pancratiuskerk, donjon van de vesting Herle', in: *Msg* 66 [1947] 61-68, en BERN. VON SCHWARTZENBERG, 'De Donjon te Heerlen', in: *Msg* 67 [1948] 41-42.

15. ARA Brussel, Brabantse charters, nr. 2403, gedateerd 2 juni 1366.

16. Schloss Haag, Geldern [D], Huisarchief familie Von und zu Hoensbroeck, inv.nr. 2405.19.2., geda-

teerd 26 oktober 1388.

17. J. HABETS, 'De Leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 21 [1884] en 22 [1885] passim, vooral 22 [1885], 145-236.

18. RA Gelderland, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv.nr. 6542.

19. Zie noot 14.

20. Bijvoorbeeld rechtsheerlijke rechten en collatie-rechten [zie oorkonde regels 15-18 en 21] en eventueel bedehffing [zie Wickraads cijnsboek, passim, hetgeen nadere bestudering behoeft].

21. ARA Den Haag, Archief Graven van Holland, inv.nr. 1158, fol.IV.-2r [regist circa 1405 van vidimus uit 1346].

22. HSA Düsseldorf, Wickrath, Rep. und Hss. nr. 2 [18e-eeuws kopieboek], 29.

23. Wat betreft de heren van Wickrade en hun rechten te Heerlen, vergelijk J. HUSMANN en TH. TRIPPEL, *Geschichte der ehemaligen Herrlichkeit bezw. Reichsgrafschaft und der Pfarre Wickrath*, I [Geilenkirchen 1909], 18-36; U. BADER, *Grafen von Are*, 70-73, 173-177 en passim; E. RAMAKERS, 'Heerlen', 21-25.

24. RA Limburg, Arch. klooster St.-Gerlach, nr. 100.

25. Vergelijk E. RAMAKERS, 'Heerlen', noot 75 en 85; het aanduiden van het vijftal personen als 'schepenen van Heerlen' [noot 85] is mijns inziens, gezien het onderstaande, minder correct.

26. ARA Brussel, Archief Brabantse Rekenkamer, inv.nr. 5680.

27. Vergelijk bijvoorbeeld J. HABETS, 'Leenen', 21 [1884] 203, waar een Van Cortenbach anno 1474 wordt vermeld als 'stadhelder ende leenheere der heerlicheyt van Valkenborch en Wickrade'.

28. Dit recht werd in de Nederlanden aangeduid met een grote verscheidenheid aan benamingen. Zo spraken men in het Limburgse Maasland van het recht van beschud. In de juridische literatuur treft men doorgaans de termen naasting, nakoop en retract [latijn: jus retractus] aan. Vergelijk voor het recht van [familie]naasting in de Lage Landen: W. BEZEMER, 'Een en ander over het oud-Hollandsche naastingsrecht', in: *Rechtsgeleerd Magazijn* XI [1892], 505-536; Fundamenteel: O. MOORMAN VAN KAPPEN, *Met open buydel ende in baren gelde. Enkele beschouwingen over het oud-vaderlandse familienaastingsrecht* [Deventer 1973]; G.C.J.J. VAN DEN BERGH, *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip* [Deventer 1979], 32-34 en J. GODDING, *Le droit privé*, nrs. 426-448 [met lit.]. Een voorbeeld uit de zeventiende-eeuwse notariële praktijk in A.F.L. GEHLEN, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw* [Zutphen 1986], 62-65.

29. Vergelijk voor de bestudering van de renuntiaties

vooral E. MEYNIAL, 'Des renonciations au moyen-âge et dans notre ancien droit', in: *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 24 [1900] 108-142; 25 [1901] 241-277 en 657-697; 26 [1902] 49-78; 28 [1904] 698-746; J. GILISSEN, 'L'apparition des renonciations aux exceptions de droit romain dans le droit flamand au XIIIe siècle', in: *Revue internationale des droits de l'antiquité* III, 4. *Mélanges F. de Visscher*, III [1950] 513-550; B.H.D. HERMESDORF, 'Renuntiaties'. Voor renuntiaties in het kader van vrouwenvoogdij in het algemeen en het senatusconsultum Velleianum in het bijzonder ook J.E. SPRUIT, 'Het raets-besluit van burgemeester Velleius', in: *Middeleeuwen over vrouwen* onder red. van R.E.V. Stuij en C. Vellekoop, deel II [Utrecht 1985] [= Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek IV], 88-112. De literatuur betreffende de Europese [privaatrechtelijke] receptiegeschiedenis is overvloedig. We beperken ons daarom tot de algemene, recente nederlandstalige literatuur en de buitenlandse standaardwerken: R. FEENSTRA, 'Romeins recht en Europese rechtswetenschap', in: *Coniectanea Neerlandica Juris Romani. Inleidende opstellen over Romeins recht* onder red. van Prof. mr. J.E. Spruit [Zwolle 1974], 101-139 [met lit.]; J.T.H. DE SMIDT, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht* [Deventer 1977]; J.E. SPRUIT, *Enchiridium. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht* [Deventer 1977]; G.C.J.J. VAN DEN BERGH, *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht* [Deventer 1985¹]; R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het privaatrecht* [Gent-Leuven-Antwerpen-Brussel 1985²] en J.E. SPRUIT, *Romeins recht. Terugblik en uitzicht* [Deventer 1988] [=Nieuwenhoflezing I]. F. WIEACKER, *Privatrechtsgeschiede der Neuzeit* [Göttingen 1967]; G. WESENER - G. WESENER, *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte im Rahmen der europäischen Rechtsentwicklung* [Wenen-Keulen-Graz 1985³] en - fundamenteel - H. COING [Hsg.], *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte I. Mittelalter [1100-1500]* [München 1973]; II 1-2 *Neuere Zeit* [München 1976-1977]. Een hulpmiddel voor bronnenbestudering: E.J.H. SCHRAGE, *Utrumque Ius. Een inleiding tot de studie van de bronnen van het middeleeuwse geleerde recht* [Amsterdam 1987]. Vermelding verdient in dit kader ook de handzame bibliografische inleiding van J.E. SPRUIT, *Bibliografie Romeins Recht. Wegwijzer tot de bronnen, hulpmiddelen en literatuur* [Zutphen 1988].

30. Vgl. R. FEENSTRA, 'Verkenningen', 32-33 en de literatuur in noot 29. De vroegst bekende "Nederlandse" renuntiatie [1229] bevindt zich overigens in

het archief van de Roermondse Munsterabdij, zie M.K.J. SMEETS, 'Romeinsrechtelijke sporen in dertiende-eeuwse oorkonden, naar aanleiding van een Maastrichtse akte van 1229', in: *Opstellen over Recht en Rechtsgeschiedenis, aangeboden aan Prof. mr. B.H.D. Hermesdorf* [Deventer 1967], 247-264.

31. Het verweer "dat het geld niet is uitbetaald". Deze exceptie treft men aan in het kader van overeenkomsten van geldlening. De debiteur, door de crediteur aangesproken voor [terug]betaling, werpt hiermede het verweer op dat hij het te lenen geld [nog] niet heeft ontvangen, met als bijzonder aspect dat niet de debiteur diende te bewijzen dat hij het geld niet ontvangen heeft, maar de crediteur dat hij het wél heeft uitbetaald, vergelijk R. FEENSTRA, *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht* [Leiden 1980⁴], nrs. 370-371.

32. Vergelijk J. GILISSEN, 'L'apparition des renonciations, 521-522', die in deze overigens werd geïnspireerd door E. Meynial.

33. Vergelijk voor jus hypothecarum E. MEYNIAL, 'Renonciations', [1901] 264 v.v. passim en DE SMIDT e.a., *Compendium* nr. 116; voor Lex Julia zie E. MEYNIAL, 'Renonciations', [1901] 264 v.v. passim.

34. Deze en onderstaande informatie over het Senatusconsultum Velleianum en zijn historische wederwaardigheden zijn in hoofdzaak ontleend aan het reeds genoemde J.E. SPRUIT, 'Het raets-besluit van burgemeester Velleius', vergelijk noot 57.

35. Zie J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 90-91. Voor de typisch romeinsrechtelijke gevolgen van het negeren van het verbod en voor de interessante vraag naar de juridische en/of morele motieven - terugdringing van de vrouw uit het rechtsverkeer óf bescherming van haar vermogen? - welke hebben geleid tot de in het senatusconsultum Velleianum neergelegde regeling zie Idem, 90-93.

36. Wat betreft de bovenstaande vernieuwingen zie J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 93-95.

37. 'Si qua mulier crediti instrumento consentiat proprio viro, aut scribat, et propriam substantiam aut se ipsam obligatam faciat, iubemus, hoc nullatenus valeri, sive semel sive multoties huiusmodi aliquid pro eadem re fiat, sive privatim sive publicum sit debitum, sed ita esse, ac si neque factum quidquam, neque scriptum esset. nisi manifeste probetur, quod pecuniae in propriam ipsius mulieris utilitatem expensae sint [...]'. Geciteerd in J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 96-97.

38. Zie voor het bovenstaande in het algemeen en de behandeling van het Senatusconsultum Velleianum in de rechtswetenschap en de toepassing in de [notariële] rechtspraktijk in de Noordelijke Nederlanden

in het bijzonder J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 101 v.v. Een voorbeeld van een zeventiende-eeuwse akte van borgtocht en de rol van het Velleiaanse senaatsbesluit in A.F.L. GEHLEN, *Notariële akten*, 106-109 [met comm. en lit.].

39. Een voorbeeld: '*Senatus-Consultum Vellejanum, een Raets-besluit, by 't welk eene vrouwe, die haar zelve, voor iemand, 't zy in Borgtochte, of eenige andere verbintnisse heeft verbonden, word daar van ontslagen, ende de verbintnisse ofte Borgtochte voor nietig gehouden'*', in: F.L. KERSTEMAN, *Practicyns woordenboekje, of Verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruykelyk* [Dordrecht 1785], 101. Foto-mech. herdr. ingeleid door J.E. Ennik en P. Brood [Groningen 1988].

40. PHILIPS VAN LEYDEN, *De cura rei publicae et sorte principantis*. Uitg. door R. Fruin en P.C. Molhuysen [s-Gravenhage 1900].

41. '*sic prospicitur eidem sexui per senatus consultum Velleianum, ut mulieres fideiubere non possint. Expedit namque rei publicae ne mulieres remaneant indotatae*'; PHILIPS VAN LEYDEN, *De cura*, 310 [casus LXXV]; geciteerd in J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 89.

42. Geciteerd in J.E. SPRUIT, 'Raets-besluit', 89.

43. W. VAN DE TANERIJEN, *Boec van den loopenden Practyken der raidtcameren van Brabant*. Ing. en uitg. door E.I. Strubbe [Brussel 1952].

44. W. VAN DE TANERIJEN, *Raidtcameren van Brabant*, 526.

45. W. VAN DE TANERIJEN, *Raidtcameren van Brabant*, 527-528.

46. Idem, 538.

47. Idem, 540-541. Deze passage is overigens overgenomen van Bottelgier; zie diens geciteerde tekstfragment.

48. Zie E. MEYNIAL, 'Renonciations', [1901] 276 noot 3.

49. P. DE TOURTOULON, 'Le Velleïen chez les glossateurs', in: *Études d'histoire juridiques offertes à P.F. Girard* [Parijs 1912], 427-428; P. GIDE, *Étude sur la condition privée de la femme* [Parijs 1885].

50. Deze gegevens zijn ontleend aan J. HUSMANN UND TH. TRIPPEL, *Wickrath*, 34-38, en J. VERZIJL, 'Genealogie van Broekhuysen', in: *Msg* 78 [1959] 17-19, kritiek en repliek hierop in *Msg* 79 [1960] 57-58 en vriendelijke mededelingen van Dhr. H.J.J. Vermeulen en Dhr. M. Flokstra. Over de veertiende-eeuwse genealogie van beide families bestaat overigens nog weinig duidelijkheid.

51. Vergelijk voor deze middeleeuwse opvatting en haar relatie tot de "politische Romidee" R. FEENSTRA, 'Verkenningen', 12 v.v.

52. '*Si enim in praesenti leges condere soli imperatori concessum est et leges interpretari solum dignum imperio esse oportet*' [C. 1.14.12.3.]. Vergelijk J.H.A. LOKIN, 'Eius est interpretari leges cuius est condere', in: *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh*, onder redactie van J.E. Spruit en M. van de Vrugt [Deventer 1987] 49-54. Zie ook de bijdrage van T.J. VEEN, 'Quod principi placuit, legis habet vigorem', in dezelfde bundel, 107-111.

53. MICHAEL GRANT, *Die römischen Kaiser. Von Augustus bis zum Ende des Imperiums. Eine Chronik* [Bergisch Gladbach 1989], 210-216.

54. Vergelijk E. MEYNIAL, 'Renonciations', [1900] 119 en [1901] 276 noot 2-4; R. FEENSTRA, 'Verkenningen', 6 en 22. De onderzoeken van Meynial en Gilissen naar de middeleeuwse Franse en Vlaamse renuntiaties staan overigens vol van "fraaie" praktijkvoorbeelden.

Bekende Mijnstrekenaar

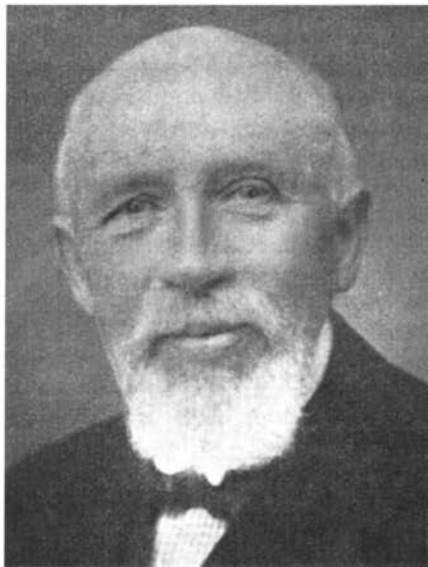
Jonkheer mr. Louis H.L.J. van der Maesen de Sombreff,
jurist en sju de pèke

R. BRAAD EN M. VAN DIJK

Deze telg uit een vooraanstaande, katholieke Maastrichtse familie werd op 12 september 1854 in Maastricht geboren. Hij was een zoon van jhr. mr. L.E. van der Maesen de Sombreff, rechter aan de arrondissementsrechtbank te Maastricht, en van F.W.H.C. barones de Bieberstein Rogalla Zawadsky. Louis volgde lager onderwijs aan het College Saint Servais te Luik, en studeerde vervolgens aan het Stedelijk Gymnasium in Maastricht. In 1873 ging hij rechten studeren in Leiden. In 1879 promoveerde hij aldaar tot doctor in de rechtswetenschap.

Na enige tijd als ambtenaar van het Openbaar Ministerie te hebben gewerkt, werd hij in 1886 benoemd tot kantonrechter te Heerlen. Inmiddels was hij in 1884 getrouwd met de Hulsbergse Pauline Eugénie Dumonceau. Zij gingen wonen in het landhuis de Leeuwenhorst in Hulsberg en uit hun huwelijk werden drie zoons geboren. Vandaar ging hij dagelijks te paard of met de sjees naar zijn werk in Heerlen.

Louis van der Maesen werd een bij velen geliefd rechter. Hij sprak de justitiabelen toe in het dialect en trachtte de soms harde gevolgen van het strafrecht voor de vaak arme bevolking zo veel mogelijk te verzachten. Een lichte geldstraf en een vermanende waarschuwing werden de kenmerken van zijn milde, maar vaak bevoogdende optreden. Waar mogelijk trachtte hij geschillen in der minne te schikken en partijen tot elkaar te brengen. In 1923 bijvoorbeeld diende een hooglopende zaak tussen twee dorpingen

Jhr. mr. Louis H.L.J. van der Maesen de Sombreff

over een door een bijtende hond 'versjangeleerde brook'. De kantonrechter haalde de veldwachter erbij als taxateur en kreeg het voor elkaar dat de gedagvaarde de schade aan de 'versjangeleerde brook' terstond aan de balie vergoedde en dat de dorpingen samen lachend het kantongerecht verlieten. Dit alles leverde hem de bijnaam 'sju de pèke' [juge de paix, vrederechter] op. De vrederechter was de voorloper van de kantonrechter uit de Franse tijd en de eerste decennia van de negentiende eeuw. Maar in de tijd van de opkomende mijnindustrie gebruikten de Mijnstrekenaren de verouderde aandui-

ding blijkbaar als koosnaampje voor "hun" kantonrechter.

Ook op veel andere terreinen zette Louis van der Maesen de Sombreff zich in voor de [Zuid-]Limburgse samenleving, en wel vooral in politieke functies. In 1904 werd hij lid van Provinciale Staten van Limburg. Daar ging overigens geen verkiezing aan vooraf, maar als enige kandidaat volgde hij een overleden lid op. Door de benoeming van L.H.W. Regout tot minister van Waterstaat kwam er in 1909 een vacature in de Eerste Kamer. Provinciale Staten kozen Louis van der Maesen tot diens opvolger, en de kantonrechter bleef tot zijn overlijden in 1926 lid van de Senaat.

Maar ook in zijn geboortestreek bleef de jonkheer zich inzetten voor de katholieke politieke zaak. Was er een Katholiekendag of een vergadering van de Limburgse Kiezersbond, hij was altijd aanwezig. Zo raakte hij in 1909 betrokken bij de omstreden verkiezing van Charles Ruys de Beerenbrouck in de Tweede Kamer. Ruys de Beerenbrouck

kon tijdens de verkiezingsstrijd rekenen op de steun van het politieke katholieke establishment, en met name op de uitdrukkelijke steun van Louis van der Maesen de Sombreff. De verkiezing van Ruys de Beerenbrouck werd echter op formele gronden ongeldig verklaard. Een juridisch onderzoek bleef uit, zodat een en ander geen gevolgen had voor de kantonrechter.

De grote invloed van Van der Maesen in Zuid-Limburg blijkt ook uit de vele andere functies die hij vervulde. Zo was hij onder andere van 1894 tot 1921 schoolopziener in de arrondissementen Heerlen en Sittard en van 1902 tot 1926 voorzitter van de Gezondheidscommissie te Gulpen. Ook was hij tientallen jaren lid van het hoofdbestuur van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap [LGOG]. Vanaf de oprichting van het Limburgsch Dagblad was hij commissaris van deze krant.

De bij vele Limburgers geliefde 'oude heer Van der Maesen' overleed vrij plotseling op dinsdagavond 23 februari 1926.

Literatuur:

H. DORREN, Limburgs Biografisch Repertorium, op naam, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 33 [1988] 179-180
Nederlands Adelsboek 24 [1926] 128-129

Limburgsch Dagblad, 24 februari 1926
De Limburger Koerier, 24 februari 1926
Ach Lieve Tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek [Zwolle 1993-1995], 442-443.

Signalement

1000 Jaar kastelen in Nederland

Onder redactie van H.L. Janssen,
J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink.
Utrecht 1996, 280 blz. Prijs f 49.95

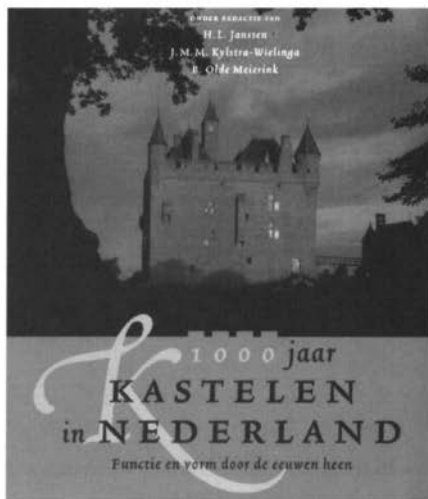

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Nederlandse Kasteelstichting verscheen in het najaar van 1996 dit mooie boek over kastelen in Nederland. Het is geen inventarisatie en beschrijving van alle bestaande of verdwenen kastelen, maar een uiteenzetting over functie en vorm van het kasteel door de eeuwen heen. In vijf hoofdstukken geven de auteurs een overzicht van de bouw en de ontwikkeling van de kastelen in Nederland: de middeleeuwse periode [van circa 1000 tot 1500], de zestiende eeuw, de zeventiende, de achttiende en tussentijdse negentiende en twintigste eeuw, waarin het verleden herleeft in de bouw van kasteelachtige huizen en gebouwen. Iedere ontwikkelingsfase wordt beschreven aan de hand van voorbeelden uit het gehele land. Op een kaartje wordt telkens aangegeven waar de besproken huizen en kastelen liggen; het hoofdstuk over de Middeleeuwen bevat zelfs negen kaartjes. Talrijke afbeeldingen, foto's [vele in kleur], tekeningen, plattegronden en doorsneden verduidelijken de tekst. Drie registers van de kastelen, van personen en van plaatsnamen helpen de lezer bij het opzoeken van afzonderlijke gegevens.

Limburg en met name het gebied van oostelijk Zuid-Limburg is ruim vertegenwoordigd. Bij de 17de eeuw is aan Limburgse kastelen een aparte paragraaf gewijd, omdat er tussen Limburg en de rest van het land een

onderscheid merkbaar was. Hier deed zich de invloed van de architectuur uit het aangrenzende Duitsland en België sterker gelden [blz. 150 en 151]. Kasteel Amstenrade is opvallend in de schijnwerpers geplaatst met een kleurenfoto en drie andere illustraties [blz. 184, 192 en 193]. Met weemoed leest men de opmerking over kasteel Schaesberg, dat bij de ruïnes staat vermeld: 'Fascinerend is de reeks foto's waarop het Limburgse kasteel Schaesberg tussen 1900 en 1960 geleidelijk van een gaaf maar verwaarloosd huis in een brokkelige bouwval verandert' [blz. 237]. Als voorbeeld van de populariteit die het kasteelidee in deze eeuw nog geniet, fungeert het zware gebouw van de abdij Mamelis, een ontwerp van de Duitse architect Dominikus Böhm [blz. 202]. Het boek biedt een duidelijke en goed leesbare oriëntering in de ontwikkeling van het Nederlandse kasteel.

L. Augustus

Middeleeuwse kastelen in Limburg

Onder redactie van W.M.H. Hupperetz en anderen. Publicaties van het Limburgs Museum nr. 3. Venlo 1996, 224 blz. afgehaald f 32,50, via verzending f 48,-

Dit werk is heel anders van opzet. Het beperkt zich tot onze provincie en tot de Middeleeuwen, die men echter pas laat eindigen rond het jaar 1600. Anderzijds behandelt het veel meer dan het bouwhistorische aspect, de meeste aandacht gaat uit naar verschillende facetten van het leven op en nabij de kastelen. In aparte hoofdstukken komen de bewoners aan de orde: de 'adellijke' families, maar ook personeel en werk; het grootgrondbezit rondom Limburgse kastelen; verder de voeding en de materiële wooncultuur; de rituelen rondom geboorte, huwelijk en dood in adellijke kring. Uiteraard is er een hoofdstuk gewijd aan de ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Limburg, gevolgd door een artikel van H. Renes over kastelen in het landschap. De archivaris van het Duitse stadje Geldern schreef een speciale studie over de begrippen castrum, domus, Haus, Burg en Schloss volgens oorkonden uit het gebied van de Maas en de Niers. In het hoofdstuk over de invloed van de vormtaal van het kasteel op moderne architectuur wordt als voorbeeld gegeven het woonhuis van de heer Rolf aan

Woonhuis van de architectuurhistoricus R. Rolf in Heerlen uit 1991. een variatie op het befaamde Castel del Monte in Italië.

de Zandweg te Heerlen, dat geïnspireerd is op het Castel del Monte in Zuid-Italië.

Het boek is geschreven als een soort leidraad bij de gelijknamige tentoonstelling die van april 1966 tot begin februari 1997 in het Limburgs Museum was opgesteld. Het was een boeiende tentoonstelling, waarbij goed gebruik was gemaakt van audio-visuele middelen. Men zag o.a. een prachtige maquette van de ruïne op de Hoonsberg te Valkenburg. In het boek is over de volle breedte van twee bladzijden een doorsnede afgebeeld van het Valkenburgse kasteel tijdens de belegering van 1465 [blz. 116 en 117]. Deze tentoonstelling verdient het om opgenomen te worden in het nieuw te bouwen museum, in een van de presentaties over de geschiedenis van Limburg.

L. Augustus

Het middeleeuwse Castel del Monte.